Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 41: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2012

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/1245a7c8-3c84-43bf-8dd2-eb155259f59e

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

Majkopska kultura na sjevernom Kavkazu

S. N. Korenevskij
Moskva

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:7-36
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.1

I. Uvod

Majkopska kultura[1] predstavlja jednu od najznačajnijih pojava u kontekstu predurbanih zemljoradničkih i stočarskih zajednica Srednjeg Istoka i Kavkaza. Ona je nastala iznenada bez značajnijeg udjela lokalnog supstrata, a isto tako je iznenada i nestala nakon ca. 1000 godina razvoja, ostavljajući za sobom brojne arheološke nalaze i spomenike. Područje ove kulture obuhvata pogranični prostor između jugozapadne Azije i istočne Evrope, oblast sjevernog Kavkaza i pretkavkaskih stepa, na kojima se odvajkada sučeljavaju kulturni uticaji južnih naroda i tradicija evropskog stanovništva (Sl. 1).

Izučavanje Majkopske kulture otpočelo je krajem 19. vijeka, poslije otkrića izvanredno bogatih grobova u gradu Majkopu (1897) i dvije kamene grobnice u stanici Carska, današnja Novosvobodna (1898).[2] Najobimnija istraživanja obavljena su krajem 19. i u prvoj polovini 20. vijeka.[3] Nakon 70-tih godina 20. vijeka na temu Majkopske kulture objavljeno je nekoliko monografija i zbornika,[4] kao i opšta istraživanja R. N. Munčaeva i S. N. Korenevkog i A. D. Rezepkina.[5] Uz to za problematiku Majkopske kulture vlada nesmanjeni interes i izvan Ruske federacije, pri čemu se uglavnom teži sagledavanju rezultata savremenih ruskih istraživanja. Ta tendencija se jasno odražava u radovima A. Häuslera, B. Govedarice, B. Lionnea, F. Kohla, D. Anthonyja i drugih.[6]

Nakon istraživanja N. I. Veselovskog najznačajnija iskopavanja u okviru Majkopske kulture obavili su R. M. Munčaev, A. L. Nečitajlo, I. M. Čečenov, V. M. Batčaev, R. Je. Bertozov, A. H. Nagoev, G. H. Atabiev, V. G. Petrenko, V. L. Rostunov, N. G. i P. K. Kozaev, N. G. Lovpače, K. A. Dneprovski, V. L. Erlih, A. D. Rezepkin, S. N. Korenevskij, A. R. Kantorovič, V. A. Maslov i dr. Važne radove o Majkopskoj kulturi objavili su i M. V. Andreeva, R. M. Mogamedov i V. I. Markovin.[7]

Sam termin "Majkopska kultura" uveo je E. I. Krupnov u svojim radovima iz 1951. i 1957. godine i to za grobove i naselja s područja sjevernokavkaskih rijeka Kuban i Terek koji su po obredu i nalazima pokazivali visok stepen bliskosti sa majkopskim kurganom i grobovima iz Novosvobodne.[8] Pri tom treba naglasiti da su nalazišta

* Sa ovim Godišnjakom otpočinjemo ciklus "Rane evropske civilizacije". U tom okviru biće, prema mogućnostima, povremeno objavljivani sažeti prikazi aktuelnog izučavanja važnijih kulturnih cjelina koje su obilježile razvoj praistorijske Evrope. Ciklus otpočinjemo prezentacijom Majkopske kulture koja čini jednu od najznačajnijih kulturnih pojava u 4. mileniju pr. n. e., a koja je u našoj literaturi do sada bila potpuno zapostavljena. Autor teksta je jedan od vodećih savremenih istraživača fenomena Majkopske kulture.

[1] U novije vrijeme takođe nazvana i Majkopsko-Novosvobodna kulturna oblast.

[2] Веселовский 1990, 1-11; 1901, 29-39.

[3] Фармаковский 1914; Ростовцев 1921; 1921a.; Ebert 1926; Hančar 1937; Tallgren 1911; 1926; 1929; 1933; Childe 1936; Childe 1950; Чайлд 1952; Gimbutas 1956; Иессен 1935; 1941; 1950; 1962; Крупнов 1951; 1957.

[4] Monografije: Чеченов 1973; Бетрозов 1982; Нечитайло 1978; zbornici zajedničkih istraživanja kabardino-balkarskih naučnika: Бетрозов, Нагоев 1984; Батчаев 1984; Чеченов 1984.

[5] Мунчаев 1975; 1994; Кореневский 1993; 1995; Rezepkin 2000.

[6] Häusler 1994, 191 ff.; Govedarica 2002, 781 ff.; Lionnet 2007, 133-162; Kohl 2007, 72-86; Anthony 2008, 263-265.

[7] Андреева 1977, 22-34; 1979, 39-56; Магомедов 1991, 13-38; Марковин 1976, 193-200; 1985, 3-15.

[8] Крупнов 1951, 22-55; 1957, 46-73.

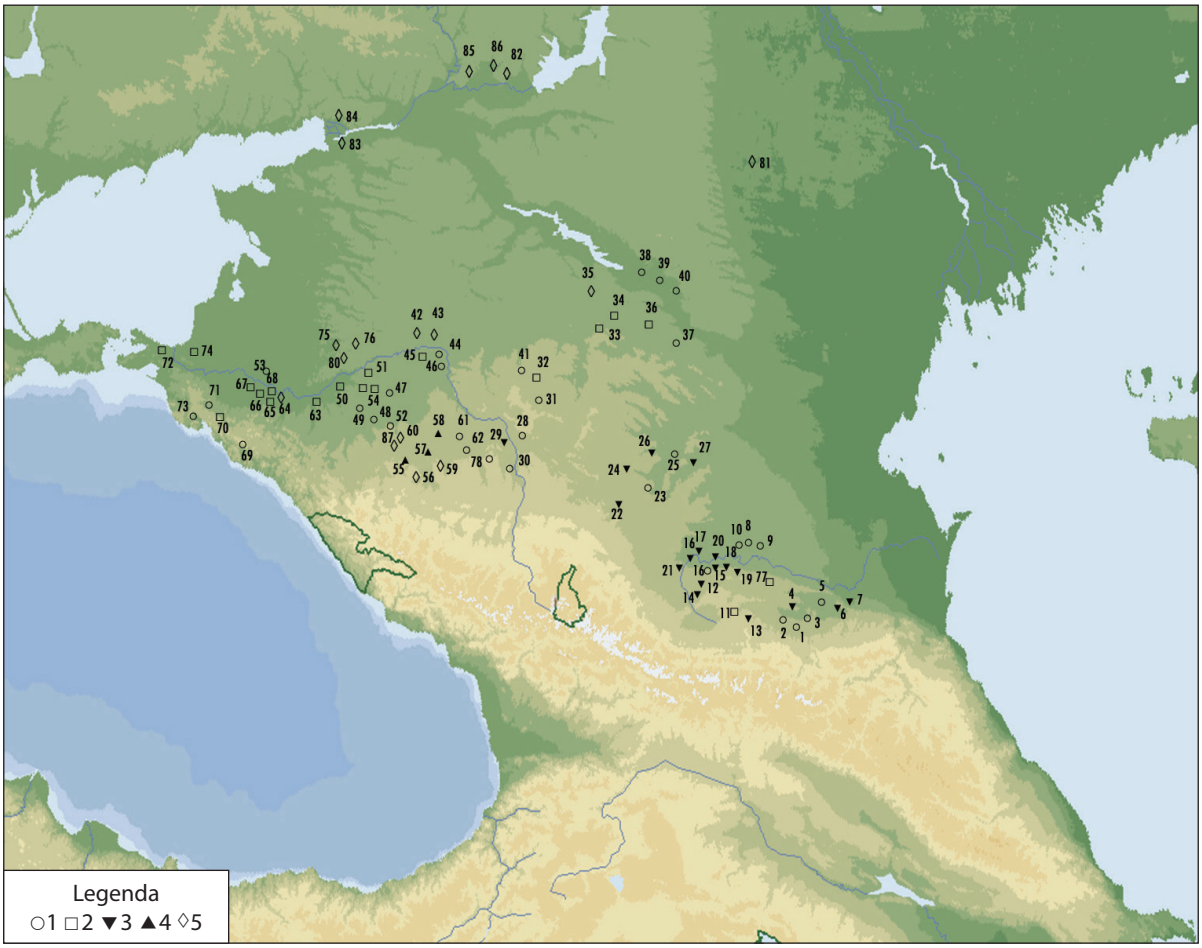

Sl. 1. *Karta rasprostranjenosti nalazišta Majkopske kulture*
Legenda: 1. *Majkopska varijanta;* 2. *Psekupska varijanta;* 3. *Dolinska varijanta;*
4. *Novosvobodna varijanta;* 5. *Nalazišta bez internog opredjeljenja*

1. *Naselje u pećini Mištulagtilagat;* 2. *Zamankul* (Brut); 3. *Sunža;* 4. *Dzuarikau;* 5. *Asinovska, Samaški;* 6. *Bamut;* 7. *Bači Jurt;* 8. *naselje Galjugaevsk* I-VI; 9. *Kalinovsk;* 10. *Komarovo;* 11. *Kudahurt;* 12. *"Sadki" u Naljčiku;* 13. *Kurgan Starij Uruh;* 14. *Naljčik;* 15. *naselje Dolinsk;* 16. *Lečinkaj;* 17. *Kišpek;* 18. *Čegrem* I; 19. *Čegrem* II?; 20. *Kizburun* III; 21. *Marinska* III-V; 22. *Nežinskij;* 23. *Inozemcovo* 1976; 24. *Inozemcovo* 2000; 25. *naselje Kirpičnij;* 26. *Tepličnij;* 27. *Soldato-Aleksandrovski, slučajni nalaz;* 28. *naselje i nekropola Ust-Džegutinsk;* 29. *Kubina;* 30. *Kurgan Kardonikski;* 31. *Vorovskoleska;* 32. *Kurgan Kursavskij* (33-40, 81. *Kumo-Manička periferija);* 41. *naselje Tašljansk;* 42. *Temižbekska;* 43. *Kazanska;* 44. *Zisermanov;* 45. *Venci;* 46. *Vozdviženska;* 47. *naselje Sereginsk;* 48. *Kelermeska;* 49. *Černjišev;* 50. *naselje Pšiš;* 51. *Novolabinska;* 52. *Majkop;* 53. *ostava Staromišastovska;* 54. *naselje i nekropola Uašhitu;* 55. *Kladi – Novosvobodna;* 56. *Kurgan Psebajska;* 57. *Kostromska;* 58. *Kurgan Jaroslavska;* 59. *Kurgan Andrjukovska;* 60. *Kurgan Mahoševska;* 61. *Vladimirovska;* 62. *Mostovska;* 63. *naselje Psekupsk;* 64. *Kurgan Saratovska;* 65. *naselje Čišho;* 66. *naselje Pšekuhabl;* 67. *naselje Gorodskoj;* 68. *naselje Beljaevsko;* 69. *Tenginska;* 70. *naselje Djurso;* 71. *naselje Natuhaevsk;* 72. *Fontan;* 73. *Rasvet;* 74. *Temrjuk;* 75. *Kurgan Timoševska;* 76. *Baturinska;* 77. *Verhnij Akbaš,* 78. *naselje Bolsheteginska;* 79. *Novokorsunovska,* 80. *Krasnogvardeiskoe,* 87. *Naselje Mešoko naves, Hadjoh Kumo-Manička periferija:* 33. *Ipatov;* 34. *Ajgursk;* 35. *Zolatarevka;* 36. *Šarahalsun;* 37. *Čograj;* 38. *Zunda Tolga;* 39. *Mandžikin;* 40.*Tačin Carng;* 82. *Kostirsk;* 83. *Koisugsk;* 84. *Kurgan Radutka;* 85. *naselje Razdorsk;* 86. *naselje Konstantinovsk.*

tog tipa tada bila još uvijek dosta rijetka. Osim eponimih nalazišta iz Majkopa i Novosvobodne, bili su poznati i kurgani iz Kostromske, Andrjukovske, Psebajske, kao i naselje u selu Dolinsk kod grada Naljčika. U osnovi, Majkopska kultura je razmatrana kao kulturna pojava vezana prvenstveno za bazen rijeke Kuban na zapadu sjevernog Kavkaza. Danas je u okviru Majkopske

kulture poznato oko 30 naselja i 300 grobova. Područje ove kulture obuhvata prostor od oko 750 x 150 km u sjevernom podnožju Kavkaskog masiva. Nalazišta su uglavnom koncentrisana u bazenima Kubana i Tereka. U osnovi to je sjeverno Pretkavkazje sa stepskom periferijom do Kumomaničke depresije na sjeveru.[9]

II. Nalazišta Majkopske kulture

II. 1. Naselja

Danas raspolažemo podacima o nekoliko desetina majkopskih naselja. Prvo je istraženo krajem 30-tih godina u selu Dolinsk kod Naljčika. U 60-tim i 70-tim godinama prošlog vijeka otkriveni su tragovi naselja pod nasipom kurgana u Naljčiku i pod kurganima na ušću Džegutina (Ust-Džegutin). Osamdesetih godina dvadesetog vijeka nastupio je novi period istraživanja majkopskih naselja, što je bilo vezano za aktivnost na zaštiti spomenika kulture.[10] Tako su otkrivena naselja Boljšeteginsko (I. V. Cogur i ranije I. V. Kaminskaja); Serginsko, Uašhitu (K. A. Dneprovskij), Galjugaevsko (S. N. Korenevskij), Industrija (A. A. Formozov, A. P. Runič), Alikonovsko u gradu Kislovodsk (S. N. Korenevskij), Psekupsko (P. A. Ditler, N. G. Lovpače), Čišho (A. D. Rezepkin), Djurso u gradu Novorosijsk (A. P. Koronenko). Devedesetih godina prošlog vijeka otpočeta su iskopavanja naselja Kladi koje odgovara Novosvobodnoj fazi Majkopske kulture.[11] Tome slijede istraživanja majkopskih naselja u Ust-Džegutinu, u Hutoru Gorodskoj, u Phaguape, u Čišho i u Pšikujhabl.[12] U gradu Novorosijsk otkriveno je naselje Natuhaevsko,[13] a 2007. je u gradu Jesentuki istraženo naselje Kirpičnij 1.[14] Prema publikovanom materijalu najpoznatija su naselja Dolinsk,[15] Ust-Džegutinsk,[16] Galjugaevsk 1,[17] Sereginsk,[18] Psekupsk[19] i Boljšetegensk.[20]

Istražena naselja Majkopske kulture redovno su smještena u dolinama rijeka i to uglavnom na nižim lokacijama, blizu obale. U predgorju Kavkaza naselja se nalaze na zaravnima brdskih padina. Uglavnom se radi o naseljima na otvorenom, dok su pećinska staništa sasvim rijetka (pećina Mištulagtilagat, abri Mešoko i Hadžoh). Kulturni sedimenti majkopskih naselja ne prelaze 10 cm debljine, što jasno upućuje na jednoslojna naselja. Pronađeni stambeni objekti predstavljaju nadzemne građevine od drveta obloženog ilovačom. U basenu rijeke Kuban nađene su strukture koje su bile obložene glinom (Serginsk, Čišho), dok stambeni objekti u dolini Tereka uopšte nemaju glinenu oblogu, ili je ona neznatna. Površina stambenih građevina kreće se 9-25 m^2, a ponekad i do 70 m^2. U svim stambenim objektima otkriveni su tragovi vatrišta. U jednoj kući površine 72 m^2 iz naselja Galjugaevsk I nalazilo se čak pet ognjišta. Od toga je jedno bilo u centru, a četiri su bila raspoređena po stranama svijeta, uz zidove kuće (Sl. 2).

Sve otkrivene stambene građevine po pravilu pokazuju tragove požara. Pitanje uzroka tako čestih požara u Majkopskoj kulturi je još otvoreno, no kako svjedoče odgovarajuća nalazišta Tripoljske kulture, spaljivanje naselja je izgleda bio tipčan ritualni manir u tadašnjim zemljoradničkim zajednicama.

Druga karakteristična crta majkopskih naselja je obilje jama sa životinjskim kostima, odlomcima kamenih mlinova, glinenih konusa (vjerovatno vezani za ognjišta) i drugog otpada. Karakter tih jama nije sasvim jasan. Pored nesumnjive potrebe drevnih ljudi za higijenskim deponovanjem otpadaka, mogu se pretpostaviti i neke kultne radnje, npr. u cilju umnožavanja stočnog fonda i opšteg materijalnog blagostanja naselja. Slične jame sa otpadom nađene su u naselju Berikldeebi u Gruziji, a keramički kontekst nižeg sloja tog nalazišta veoma je blizak Majkopskoj kulturi.[21]

U majkopskim naseljima nađeni su tragovi lončarske djelatnosti (jame sa keramičkim proizvodima, keramičke peći), tkanja (pršljenci za preslice), zemljoradnje (obilje ručnih mlinova, srpovi sa kremenim rezačima). Takođe su pronađeni razni udarački instrumenti od oblutaka.

[9] Кореневский 2004, 1 ff.
[10] Кореневский 1993, 1 ff.; 1995, 1 ff.; 2004, 12-14.
[11] Резепкин 2008, 156-176.
[12] Резепкин, Лионне 2007, 5-73.
[13] Шишлов и др. 2009, 443-446.
[14] Кореневский 2007, 1 ff.
[15] Круглов, Подгаецкий 1941, 147-212.
[16] Кореневский 2004; Нечитайло 1978; Nechitailo 2007, 163-178.
[17] Кореневский 1995, 1-189.
[18] Днепровский 1991, 3-17.
[19] Ловпаче, Дитлер 1988, 140-155.
[20] Каминская, Динков 1993, 7-15.
[21] Глонти, Джавашихвили 1987, 80-86; Кипиани 1997, 13-41; Djavaxisvili 1998, 5-20.

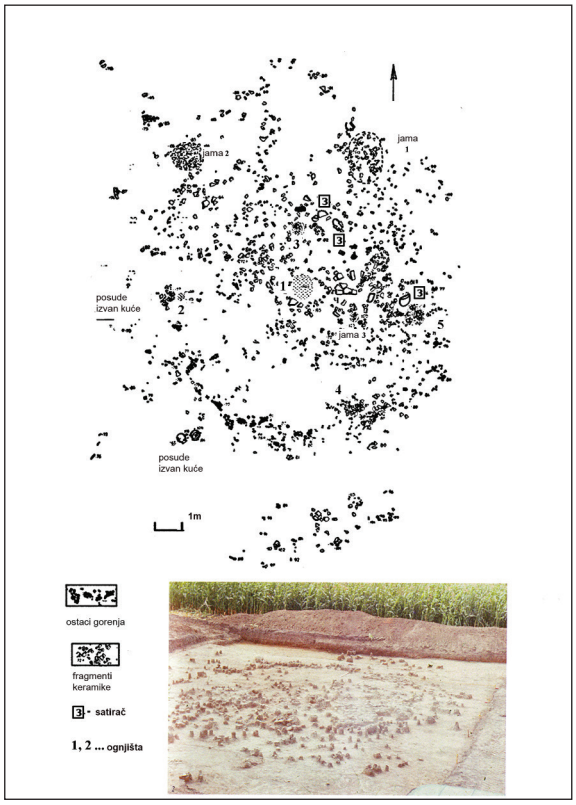

Sl. 2. *Naselje Galjugaevsk* I – *ostaci kuće*

U naseljima Galjugaevsk I i Serginsk nađeni su i predmeti od bronze: motike, noževi i sjekire. Koštana i kremena oruđa su rijetka. Mada u naseljima nema tragova metalurške djelatnosti, postojanje metalurgije u Majkopskoj kulturi je nesumnjivo. Na to ukazuje obilje bronzanih nalaza iz grobova i njihova tipološka raznovrsnost. Prema tome, moguće je da su metalurške radionice postojale u naseljima, ali još nisu pronađene. Druga mogućnost je da su metalurške livnice i kovačnice bile izvan naselja, poput onih koje poznajemo kod afričkih Aboridžina.[22]

II. 2. Nekropole

Sahranjivanje je obavljano u tumulima-kurganima. Ta tradicija je na sjevernom Kavkazu nastala još u doba eneolita, tokom petog milenija pr. n. e. Nosioci Majkopske kulture su taj fenomen dalje razvili stvaranjem velikih višeslojnih kurgana koji su uz sahranjivanje imali i ulogu svetilišta. Nasipi su od zemlje, ili od kamena.[23] Kod zemljanih kurgana ponekad se susreću nasipi sastavljeni samo od sloja tadašnjeg humusa, no najčešće su nasipi od miješane zemlje. Kameni kurgani su obrazovani nabacivanjem kamenja nad grobnicom, nad kojim se kasnije formirao sloj zemlje. Uz to se u majkopskim kurganima često nalaze kružni kameni zidovi – kromleksi – koji mogu biti jednostruki ili višestruki, zavisno od etapa sahranjivanja i od rituala koji su u njima upražnjavani. Najčešće se susreću individualni kurgani, što znači da u nasipima podignutim iznad primarnog groba nije bilo naknadnih sahranjivanja pripadnika Majkopske kulture. Kurgani u kojima je bilo nekoliko majkopskih sahrana su manje zastupljeni.

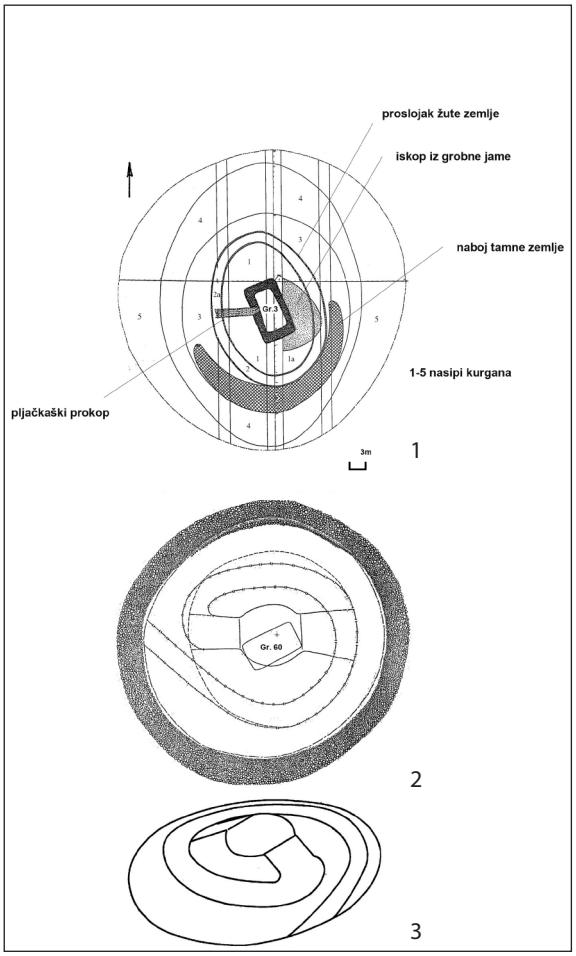

Sl. 3. *Veliki kurgani nekropole u Zamankulu;* 1. *Kurgan* 3 *u Brutu;* 2-3. *Kurgan* 2 *u Zamankulu* (rekonstrukcija nasipa)

Majkopski kurgani imaju različite dimenzije, od sasvim malih koji ne prelaze visinu od 1 m, do zemljanih kolosa visine od 6 do 12 m. Oblik je najčešće sferičan, odnosno sa kružnom

[22] Cline 1937, 120-138; Кореневский 1993, 1 ff.; 2004, 1-ff.
[23] Мунчаев 1975, 1 ff.; 1994, 335-347.

osnovom. Rijetko se javljaju ovalni nasipi u vidu pravilne elipse, a ponekad je površina tumula zaravnjena, kao u kurganu 11 (tzv. "srebrenom") iz Kladi.[24] Jedinstvenu pojavu predstavlja i kurgan iz sela Brut sa tri ovalna nasipa koja su podignuta nad jednim primarnim grobom, kao i kurgan 2 iz Zamankula koji se u vrhu završava spiraloidno (Sl. 3, 1-3).[25]

Nasipi majkopskih kurgana odražavaju složenu arhitekturu i magične predstave njihovih graditelja. Kurgani mogu biti nekoliko puta dosipani, popravljani nakon obrušavanja centralnog dijela u grobnu jamu, te okruživani kromleksima u toku tih građevinskih i ritualnih ceremonija. Veliki kurgani su bili mjesto kultnog poklonjenja i odraz posmrtnog prestiža umrloga. U kurganu 1 druge Kišpekske grupe otkrivena je neobična kamena konstrukcija srpastog oblika, a u kurganu iz sela Brut nađena je istovjetna konstrukcija od zemlje (Sl. 3, 1). Postoje i drugi primjeri srpastih konstrukcija od kamena (kurgan 1 iz Sunženske nekropole, iskopavanja P. K. Kozaeva), pa bi se moglo pretpostaviti da one odražavaju neki specifični majkopski ritual. U nekoliko kurgana susrećemo se tragovi rituala u vidu razbijanja keramike i rasipanja životinjskih kostiju ("daća"). U kurganima sunženske nekropole tragovi tih rituala prostiru se po osi SI-JZ, saglasno dužoj osi grobova.[26]

Jedan od najkompleksnijih kurgana u kubanskom basenu je već spomenuti višeslojni kurgan 11 ili "Srebreni kurgan" iz Kladi. Tumul je imao visinu od 12 m i dijametar od 148 m, a sadržavao je oko 60 sahrana iz ranog bronzanog doba. Pri tome je posljednji nasip bio vezan sa megalitskim postrojenjem br. 54 koje ne pripada Majkopskoj kulturi. Fenomen "srebrenoga kurgana" nastao je tako što je on u svom konačnom obliku prekrio mjesto ranije kurganske nekropole. U njegov sastav ulazi nekoliko kurgana koje je autor iskopavanja A. D. Rezepkin obilježio brojevima 11A, 11B, 11C, 11D, 11F, 11G, 11H. Nasip nad grobom 54 također prekriva još nekoliko grobova koji prvobitno nisu imali svoj kurganski pokrov.[27]

Postojanje ravnih nekropola u Majkopskoj kulturi nije sa sigurnošću potvrđeno, ali se takav vid sahranjivanja ne može sasvim isključiti. Na to ukazuje veoma slaba zastupljenost kurgana u zoni Mazdokske stepe u kojoj su inače potvrđena brojna naselja tipa Galjugaevsk I. Pod nasipom kurgana Uašhitu 1 iz ranog željeznog doba otkriveni su majkopski grobovi koji su bili ukopani u sloj starijeg naselja ove kulture, a da pri tom nisu nađeni tragovi kurgana.[28] I na kraju, indikativan je nedostatak nasipa kod čitave serije grobova iz pozne faze "Srebrnog kurgana" iz Kladi.

Sahranjivanje u Majkopskoj kulturi karakteriše svojstvena multiritualnost koja se ogleda u raznovrsnosti formi i konstrukcije grobova. Najčešće su grobovi polagani u velikim i malim jamama, pri čemu razmjere velikih dostižu do 4-5 m, a male 2,2 m i širinu 1-1,5 m. Dosta česta je praksa postavljanja grobova na prvobitnoj površini, ili u plitkim ukopima u prirodnoj podlozi. Grobne jame se oblažu kamenjem, bivaju pokrivene drvenim gredama, ili su obložene u vidu grobnog sanduka. Prisutni su i elementi megalitske tradicije koji se ogledaju u velikim kamenim sanducima i kamenim grobnicama. U grobnicama nekropole Kladi postoje unutrašnje pregrade i otvori (Sl. 4, 9). Unutrašnji zidovi grobnice iz Kladi ukrašeni su slikanim antropomorfnim i zoomorfnim predstavama (Sl. 4, 3-5).

U grobnicama centralnog Pretkavkazja karakteristični su antropomorfni pokrovi, ali nema pregradnih zidova, niti otvora. Posebno zanimljiva je pojava antropomorfnih kamenih stela, ili jednostavno obrađenih kamenih ploča koje takođe predstavljaju simbolizirane antropomorfne stele. Majkopske kamene grobnice su često građene sa precizno uklopljenim pločama, čiji sastav se po potrebi dodatno učvršćuje kamenjem ili popunjava glinom. Takva hermetizacija grobova upućuje na kult straha od duha pokojnika. Uz pokojnika su redovno bili prilozi, najčešće keramičke posude, a uz to dolazi oružje, oruđe i nakit. Kod nakita karakteristično je mnoštvo prozvoda od zlata i srebra, dok bronzani ukrasni predmeti skoro u potpunosti nedostaju. Perle i privjesci su rađeni od poludragih minerala serdolika, lazulita, tirkiza, gorskog kristala, ahata i paste. Posude su stavljane kod nogu i kod glave, a oruđa na uglovima groba ili duž zidova grobnice. Polaganje oruđa u šaci ili "pod rukom" je dosta rijetko. Takva praksa je strana Majkopskoj kulturi i može se pretpostaviti da je naslijeđena

[24] Кореневский, Ростунов 2004, 146-167.
[25] Кореневский, Ростунов 2004, 146-167.
[26] Кореневский 2004, 15-21.
[27] Rezepkin 2000, 1-74.
[28] Кореневский, Днепровский 2003, 83-94.

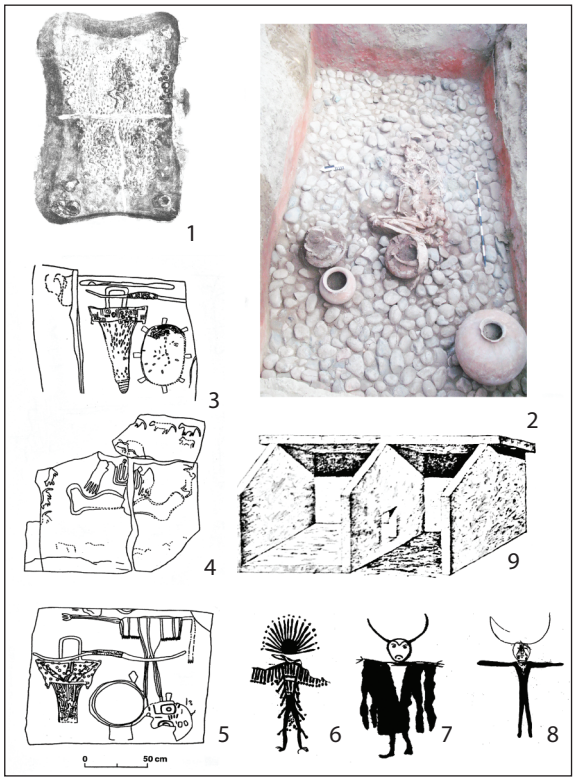

Sl. 4. *Grubovi Majkopske kulture i analogije slikanom grobu iz nekropole Kladi*
1. Majkopski *kurgan, crtež N. Reriha* (po Veselovskom i Farmakovskom 1914); 2. *grob* 18 *iz kurgana* 1 *u nekropoli Marinovska*-3 ; 3-5. *crteži na robnim pločama iz kurgana* 28 *u Kladi* (po Rezepkinu); 6-8. *crteži na kamenim sanducima nekropole Kamankol na Altaju* (po Kubarevu); 9. *Grob* 1 *u stanici Novosvobodna* (ranije Carska, po Veselovskom).

od mjesnog eneolitskog stanovništva, ili se radi o uticajima Kulture jamnih grobova.

Pokojnici su polagani kao zgrčenci na boku, najčešće sa orijentacijom prema jugozapadu ili jugoistoku. Odstupanje od tog kanona je rijetko, ali je prisutno i to u samom eponimnom kurganu iz Majkopa, u kome su pokojnici ležali na leđima sa zgrčenim nogama i sa rukama savijenim u laktu, tako da su se šake nalazile kod lica. Takav položaj odražava pozu adoracije, ili neki drugi zavjetni gest, čime se možda naglašava poseban značaj ovih pokojnika. Razmještaj inventara u grobu majkopskog kurgana predstavlja tipičan obrazac za ovu kulturu (Sl. 4, 1).

Majkopski pogrebni ritual podrazumijeva upotrebu okera, a dno groba je često prekriveno riječnim oblucima. Zidovi se oblažu kamenjem ili posebnim slojem zemlje, a ponekad se nalaze kamene bordure oko groba. U grobu 18 iz kurgana 1 treće Marinske nekropole zidovi grobne jame su bili obloženi crvenom štukaturom (Sl. 4, 3). Kult vatre se ogleda u ognjištima koja su nađena kod nekih grobova ili u tragovima uglja u popuni jame. Grobne konstrukcije su pokrivane drvenim gredama ili kamenm pločama, pri čemu unutrašnjost grobnice nije zatrpavana, već je ostavljana kao slobodna kamera. Pokrov groba je nerijetko bio dodatno zasut kamenjem, na koji zatim tolazi nasip kurgana.

III. O načinu privređivanja nosilaca Majkopske kulture

Analize pokazuju da su majkopska plemena živjela u sjedilačkim naseljima i da su se bavila zemljoradnjom i stacioniranim stočarstvom. Kulture koje su uzgajali Majkopci nisu nam u dovoljnoj mjeri poznate, ali po svemu sudeći radilo se o poljoprivredi koja je bila praktikovana tokom relativno kratkog stacioniranja na jednom mjestu. Njihova djelatnost mogla bi se okarakterisati kao seoska privreda organizovana na primarnoj obradi plodne zemlje u dolini rijeka. Ispošćenost zemlje, kolebanje vlažnosti i poplave bili su permanentni uzrok stalnoj migraciji stanovnistva i premještanju u produktivnije dijelove rječne doline. Postojanje zaštitnih utvrđenja od zemlje ili palisade u majskopskim naseljima nije utvrđeno. Međutim, to nije znak miroljubivosti tadašnjeg stanovništva, već je za takav način života naprosto bilo neracionalno graditi stacionirana utvrđenja.

Majkopska plemena su uzgajala krupnorogu i sitnorogu stoku i svinje. Poznavali su magare i psa, a u repertoaru njihove ishrane bio je i konj. Među životinjskim kostima u otpadnim jamama naselja dominiraju krupnoroga i sitnoroga stoka, kao i svinje, dok konj zauzima treće mjesto. Divlje životinje, ptice i ribe su slabo zastupljene među tima nalazima. Jesu li nosioci Majkopske kulture bili konjevodci je pitanje koje za sada mora ostati bez jasnog odgovora. Naime, nema mogućnosti za procjenu da li su konjske kosti iz jama pripadale pripitomljenim ili divljim životinjama. Sa sigurnošću se pak može reći da su u pogrebnim ritualima, uz domaće životinje, žrtvovani i ekvidi, dok ostataka divljih životinja nema. Sljedstveno tome u pogrebnom ritualu Majkopske kulture nije bilo velike razlike u kul-

tnoj simbolici ekvida (konj, magare), govečeta ili ovce. Sudeći po predstavi magarca na jednom od srebrnih pehara iz Majkopskog kurgana, izgleda da su magarci bili svete životinje. Kakav značaj su imali konji koje su majkopci lovili, za sada se ne može reći.

Činjenica da se kosti divljih životinja rijetko nalaze u otpadnim jamama majkopskih naselja ukazuje na mali značaj lova u ishrani u odnosu na prethodno eneolitsko stanovništvo. No, to je moglo biti i posljedica određenih kultnih običaja prema kojima kosti ulovljenih životinja nisu odlagane u naselju. Kosti divljih životinja mogle su biti ostavljene na nekom drugom mjestu ili su davane psima.[29]

Da li su plemena Majkopske kulture koristila životinje za transport? Na to pitanje se može dati pozitivan odgovor. U kurganu pete Marinske nekropole u Novopavlovsku nađene su dvije žrtvene glave bika kroz čije nosne kosti su bile provučene bronzane alke koje su služile za upravljanje teglećim životinjama. Preko alke u nosu se vrlo efektno potčinjava i najsnažnija životinja. Na taj način se bika moglo jahati, natovariti, upregnuti u sanke i sl.

Jesu li majkopska plemena poznavala kola? To pitanje još nije razriješeno, mada se u literaturi može sresti pozitivan odgovor. Povod za to je nalaz drvenog točka u grobu 18 kurgana 2 iz Stanice Novokorsunovske,[30] kao i glineni modeli točka sa proširenim usadnikom u sredini iz naselja Phaguape[31] i Natuhaevsk.[32] Međutim, izučavanje pogrebnog obreda Majkopske kulture pokazuje da on ne poznaje simboliku transportnih kola. Točak koji je nađen u kurganu u Stanici Novokorsunovskoj imao je u sredini umjesto usadnika sa žljebovima veliki otvor, što dovodi u pitanje njegovu vezu sa transportnom konstrukcijom. Iz istorijske etnografije je poznato da nalazi modela glinenih točkova još ne označavaju fakat postojanja prevoznog sredstva. Kod Indijanaca iz Meksikanskog zaliva točkovi od gline su bili igračke. U kulturama Karpatskog bazena iz druge polovine 4. milenijuma pr. n. e. pozati su modeli (?) četvrtastih posuda na točkovima. No, malo šta na njima podsjeća na karoseriju zaprege.[33] Osim toga, točak se pojavljuje u različitim kultovima. U grobu 5 kurgana 31 iz Kladi nađen je točak sa usadnikom i četiri štange koji je standardna predstava u kultu Sunca. Prema tome, pitanje upotrebe zaprežnih kola u Majkopskoj kulturi je još otvoreno. Brojni primjeri simbolike transporta kolima poznati su na prostoru Pretkavkazja tek u kulturama koje slijede Majkopsku.

IV. Analiza materijalne produkcije

Majkopska kultura je stekla oreol jedne od vodećih kultura u praistorijskoj arheologiji Evrazije prije svega zahvaljujući raznovrsnosti keramičke proizvodnje i širokoj paleti nalaza od bronze. Materijalna produkcija ove kulture predstavlja veoma široko i još uvijek nedovoljno istraženo polje rada.

IV. 1. Keramika

Istraživanje majkopske keramike zasniva se na brojnim nalazima iz naselja i nekropola. U zadnjih 15 godina izdvojeno je nekih 80 raznoobraznih tipova majkopske keramike, a došlo se i do interesantnih saznanja u pogledu proizvodne tehnologije. Zadnja klasifikacija razrađena je po metodi i terminologiji A. A. Bobrinskog, zasnovanoj na mikroskopskoj analizi tijesta posuda i na cjelovitom izučavanju načina proizvodnje. U cjelini je utvrđeno da je majkopska keramika rađena na primitivnom keramičkom kolu tipa "drehebaren Tisches". Upotrebljavane su "glinene kobasice" koje su nizane jedna na drugu, a konačan oblik bivao je formiran na kolu. Vrat posude je često bio naknadno nalijepljen, zbog čega je nastao prepoznativi detalj – žlijeb na ramenu posude. Uz to je rađena i jednostavna keramika bez upotrebe kola. Po nalazima iz naselja Galjugovsk I, fragmenti keramike rađene na kolu čine oko 50% sveukupnog posuđa. Po sastavu tijesta razlikuju se posude bez mineralne primjese s dodacima organskog materijala (vegetacija), posude s mineralnom primjesom (drobljeni kamen, pijesak, šamot) i sa organskim primjesama. Kod grube keramike prisutne su obje vrste primjese, a kod kvalitetne samo druga vrsta. Boja keramike varira od crvene, malinaste do okeržute i crne. Spoljna površina kod grube keramike je zaglačana , a kod fine polirana. Prestižno stono posuđe

[29] Кореневский 2004, 73-77.
[30] Кондрашов, Резепкин 1988, 91-97.
[31] Резепкин, Лионе 2007, Sl. 25, 3.
[32] Шишлов и др. 2010, 375, Sl. 6, 6.
[33] Боровка 2008, Sl. 1.

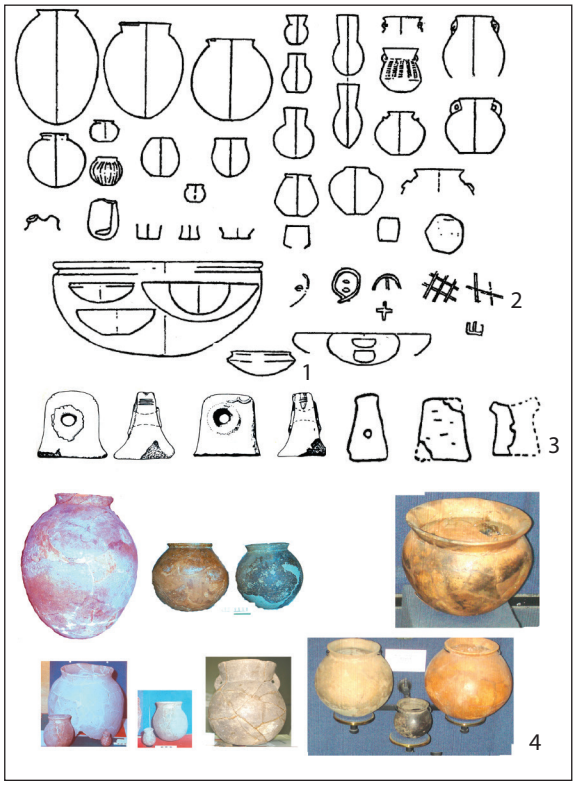

Sl. 5. *Karakteristične keramičke forme Majkopske (galjugevsko-sereginske) varijante*
1. *Keramika rađena na lončarskom kolu;*
2. *Znaci na keramici;* 3. *Glinene piramide* (konusi);
4. *Fotosi keramike*

Sl. 6. *Karakteristične forme Psekupske varijante*
1. *Keramika;* 2. *glineni konusi sa gljivaskom glavom;*
3. *Fotosi keramike*

je uglavnom predstavljeno finom keramikom, a kuhinjsko grubom. Podjednako dobro su zastupljene posude sa zaobljenim i sa ravnim dnom. Pitanje načina pečenja majkopske keramike je u mnogome još otvoreno. Moguće je da su upotrebljavali specijalne keramičke peći, ali nije isključeno pečenje u otvorenim ognjištima. U naselju Galjugaevskoe I nađene su jame sa keramičkim otpadom. Veoma kvalitetna produkcija keramike rađene na kolu i nalazi "majstorskih oznaka" dozvoljavaju pretpostavku da su keramiku proizvodile specijalizovane zanatlije za potrebe šire zajednice.[34]

Oblici posuda su raznovrsni (Sl. 5-8). Tu spadaju različite forme sa zaobljenim ili zaravnjenim dnom, keramika sa ravnim dnom, posude sa drškama i bez njih. Interesantne su posude sa tri drške ili sa pseudodrškama – aplikacijama – što je rijetkost u praistorijskom lončarstvu. U pogledu namjene, majkopske posude su mogle služiti za držanje vode, zrnevlja i drugih sadržaja, te kao posude za individualnu upotrebu, kao što je slučaj sa malim flašama. Karakteristične su zdjele raznih oblika, uključujući velike činije. Kod grube keramike uglavnom su zastupljene posude za kuvanje, kao i različito krupno i sitno posuđe.

Kod finog posuđa rađenog na kolu pojavljuju se znakovi – pečati proizvođača (Sl. 5, 2). To podsjeća na keramiku s prostora Bliskog istoka iz doba kasnog halkolita, počev od urskog perioda u Arslantepe VII, mada ta tradicija tamo postoji još od ranije. Bliske analogije majkopskim znakovima mogu se naći u sjevernoj Mesopotamiji, istočnoj Anadoliji i u Siriji.[35] Na južnom Kavkazu takva keramika je zastupljena u kulturi Leilatepe.[36] Na keramici sa ravnim dnom javljaju se znaci u obliku krsta ili rešetke (Sl. 7, 1), čije

[34] Кореневский 2004, 22-38.

[35] Кореневский 2004, 37-38.

[36] Нарманов и др. 2007, 1 ff.; Мусеибли 2007, 1 ff.

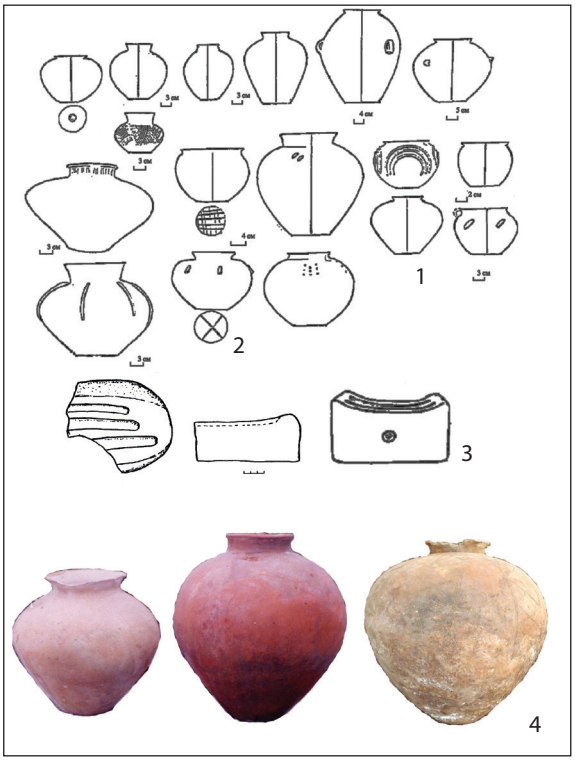

Sl. 7. *Karakteristične forme Dolinske varijante*
1. *Keramika rađene na keramičkom kolu;* 2. *Znakovi na dnu posude;* 3. *Fotosi keramike*

analogije nalazimo u naselju Velikent II u Dagestanu, na istočnom Kavkazu.[37]

IV. 2. Metal

Proučavanje nalaza od metala je do sada uglavnom bilo vezano za formalnu analizu i tipologiju koja je u zadnje vrijeme dosta detaljno razrađena.[38] U novije vrijeme također je obavljen niz metalurških analiza koje pokazuju prevladu arsenbronze s neznatnim tragovima drugih elemenata.[39] Problematikom izrade majkopske bronze trenutno se najviše bave N. V. Rindina i I. V. Ravič. Oni su ustanovili da veće prisustvo nikla doprinosi učvršćenju nestabilnog arsena, čime se povećava kvalitet bronzanih izrađevina.[40] N. V. Rindina je utvrdila "posrebrenje" arsenskog

[37] Мунчаев и др. 2010, 330, Sl. 6, 6; 331, Sl. 7.
[38] Иессен 1950, 157-202; Мунчаев 1975, 1 ff.; Кореневский 2004, 42-49; Кореневский, 2011, 1-333.
[39] Селимханов 1960, 1 ff.; Черных 1966, 36-39; Кореневский 1984, 254-299; 2008, 93-97; 2011, 15-20; Галибин 1991, 59-69; Рындина и др. 2008, 196-221.
[40] Рындина и др. 2008, 196-221.

Sl. 8. 1-2. *Karakteristične forme Novosvobodna varijante* (grupe)

premaza majkopskih bodeža i razjasnila složenu tehnologiju njihove proizvodnje.[41]

Na osnovu varijacije primjese nikla (Ni ≥ 0, 1% do 1-3%) moguće je u Majkopskoj kulturi razlikovati tzv. niskoarsensku i visokoarsensku bronzu. Ta vrsta metala je inače tipična u 4. milenijumu na prostoru čitavog Kavkaza. No za sada nije moguće povezivati majkopsku arsen-nikl-bronzu sa određenim rudnicima sulfidnog bakra-nikla. Nastanak ove legure vjerovatno je posljedica primjese minerala arsena, odnosno arsenida – sirovine koja sadrži i nikl i koja je po boji slična malahitu.

V. A. Galibin je u kompleksu grobova iz Novosvobodne konstatovao široku upotrebu nakita od srebra sa primjesama zlata i bakra, kao i predmete od zlata sa primjesom srebra i bakra.[42]

U cjelini, pitanje konkretnih izvora majkopskog metala je u velikoj mjeri još otvoreno i neriješeno, što je posljedica opšte metodološke složenosti ove problematike.[43]

Već pri prvim pokušajima interpretacije majkopskih nalaza došlo je do dvoumljenja o tome da li su predmeti od bronze i metalni nakit bili uvozni ili lokalni produkt. A. A. Jesen je smatrao

[41] Рындина 2002, 92-96.
[42] Галибин 1991, 59-69.
[43] Кореневский 2004, 96.

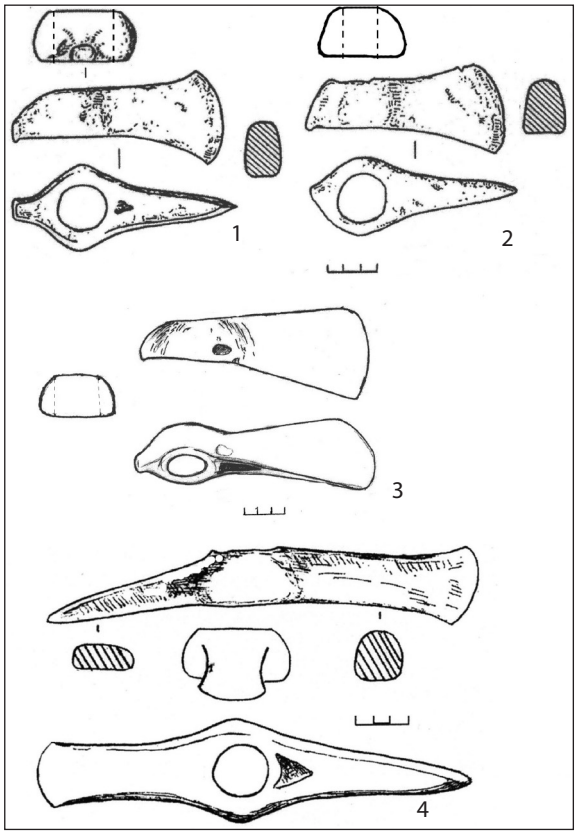

Sl. 9. *Majkopske sjekire i njihove analogije.*
1. *Lečinkaj, k.7, gr.* 5; 2. *Pjatigorsk, slučajni nalaz;*
3. *Airum, Jermenija;* 4. *Ust Labinsk, sjekira tipa Ariușd*

da se u ranoj majkopskoj fazi ove kulture radilo o uvoznim predmetima, dok je u kasnoj, Novosvobodna fazi, postojala lokalna produkcija.[44] R. Munčaev je pretpostavio mogućnost obrade zlata u lokalnim okvirima.[45] Tipološka komparacija majkopskih proizvoda od bronze i plemenitih metala sa odgovarajućim nalazima s područja prednje Azije nameće korekciju Jesenovih pretpostavki. Suština je u tom što se za majkopske metalne nalaze teško mogu naći strani uzori. To se posebno odnosi na zbir nalaza iz Majkopskog kurgana koji su tipični za ranu etapu. Srebrni pehari sa iskucanim predstavama nemaju analogija izvan Majkopske kulture niti u nalazištima odgovarajuće faze Uruk-perioda. Adekvatno tome nedostaje materijalna argumentacija za tvrdnju da su to uvezeni predmeti ili strani pokloni majkopskim kneževima.[46]

[44] Иессен 1935, 89, 90.
[45] Мунчаев 1975, 407.
[46] Više o ovome: Govedarica 2002, 796-797.

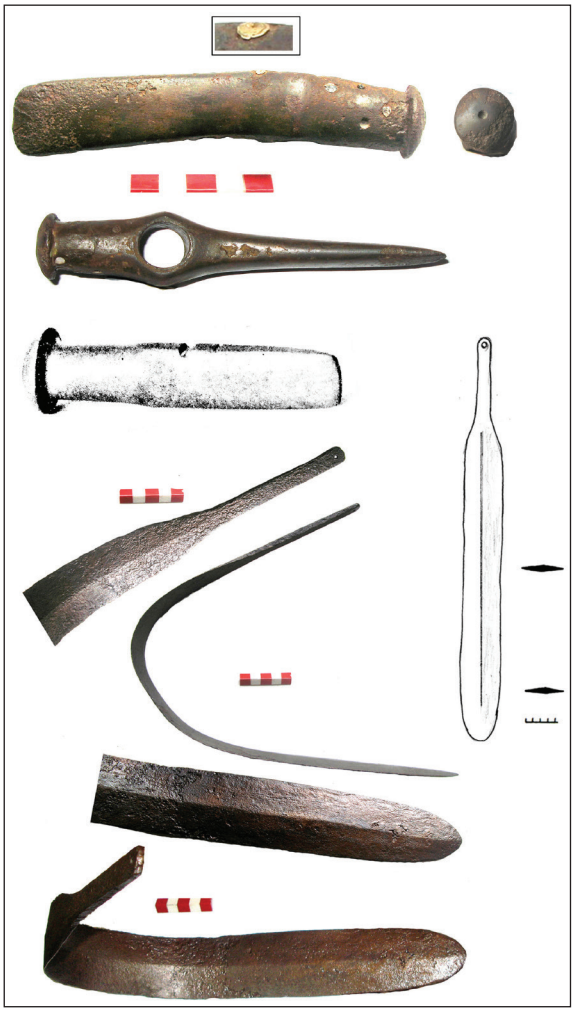

Sl. 10. *Oružje grupe Novosvobodna, k.*31, *gr.* 5
1. *sjekira-čekić sa zlatnom intarzijom;* 2. *kamena sjekira tipa Kulture ljevkastih pehara;* 3. *Bronzani mač*

Mada još malo znamo o nastanku tehnologije majkopskih juvelira i kovača, može se reći da je to u mnogome bio autohtoni sistem, sposoban za razvijanje i izradu originalnih rukotvorina.[47] Čini se da je tu na djelu bila idejna i materijalna adaptacija formi južnog porijekla, kao i mjesna transformacija obrazaca elitnog oružja koje se sreće na zapadu. U tom smislu treba spomenuti sjekire tipa Lečinki sa širokim usadnikom koje su rađene u tradiciji podunavskih oruđa tipa sjekire-motike (Sl. 9, 1, 2). U oblasti Kubana (Ust-Labinsk) nađena je sjekira tipa Ariușd (Sl. 9, 4). U istoj tradiciji, ali od kavkaskog arsen-nikl-metala, livene su i motike iz ostave Prierevansko.[48] Prema tome, može se govoriti o prihvatanju for-

[47] Кореневский 1988, 86-104.
[48] Геворкян 1980, 1 ff.; Кореневский, 2011, 65, 66, 246-248.

Sl. 11. *Oruđe i oružje iz Majkopskog kurgana*
1. *Bronzana sjekira;* 2. *bronzana motika;* 3. *bronzana sjekira-motika;* 4. *bronzani bodež – britva;* 5. *kameni brus;* 6. *kameno žezlo sa zlatnom nitnom;* 7. *bronzani bodež;* 8. *bronzana tesla;* 9. *bronzano dlijeto*

mi podunavskog kompleksnog oruđa i njihovoj djelimičnoj modifikaciji (sjekire-motike) u kulturnom kontekstu Pretkavkazja i o njihovom prenošenju dalje na jug – u rudnu oblast Allaverdsko na južnom Kavkazu, gdje se takođe susreću odgovarajući proizvodi (Sl. 9, 3).

Vrlo interesantna je forma sjekire-čekića sa glivasto oblikovanim tjemenom iz groba 5 kurgana 31 u stanici Novosvobodnoj (Sl. 10, 1) i stanici Vozdvijenskoj koja podsjeća na kamene sjekire zapadnoevropske Kulture bojevih sjekira (Sl. 10, 2).[49] U Majkopskoj kulturi su takvi nalazi rijetki te se ne mogu uzimati kao dokaz masovnog preuzimanja sjevernih formi oružja. Moglo bi se prije reći da je to pomodni odraz predstavnika majkopske elite koji su kopirali neke strane oblike bojevog oružja, ne u cilju postizanja većeg bojevog efekta, već zbog prestiža.

Socijalni značaj majkopske metalurgije može se razmatrati na osnovu tipologije proizvodnih formi. Metalurška produkcija bila je prije svega usmjerena na potrebe ratnika, a shodno mogućnostima tog vremena najviše su se izrađivali bodeži (Sl. 11, 4, 7; 12, 1), sjekire (Sl. 9; 10, 1, 2; 11, 1; 12, 1) i vrhovi koplja (Sl. 13, 1, 2). Uz to je u Majkopskoj kulturi poznata najstarija forma bronzanog mača, dužine 63 cm (Sl. 10, 3). Mada se taj tip oružja nalazi samo pojedinačno, njegova težina od oko 900 g već ukazuje na dobru upućenost majkopskih majstora. Kao što je poznato, mačevi su po pravilu teški oko 1000 g ili nešto više.

Vrh prestiža u majkopskom pogrebnom ritualu zauzima ratničko-lovačka oprema od bronze, a prije svega bodeži. Treba naglasiti da su u čitavom arealu Kultura urukskog vremena Majkopci prvi počeli praviti oružje od zlata, čime se naglašava njihovo kultno i prestižno značenje, možda i kao znak vojne vlasti. Drška bronzane sjekire-čekića iz groba 5 kurgana 31 iz nekropole Kladi bila je obavijena srebrnom trakom, a na kraju je bio srebrni poklopac. Samo oružje je bilo ukrašeno zlatnim i srebrnim inkrustracijama smještenim u malim specijalno za to izlivenim kružnim udubljenjima (Sl. 10, 1).

Ukrašavanje oružja plemenitim metalima je dosta raširen običaj u kulturi različitih ratničkih naroda praistorijske Evrope. Vodeću ulogu u tome su imale balkansko-podunavske zajednice iz druge polovine petog milenija pr. n. e. (kulture Karanovo VI – Gumelniţa – Varna), gdje su drške bojevih sjekira bile oblagane zlatnim folijama.[50] Tradicija ukrašavanja oružja zlatom našla je odraz na prostoru Pretkavkazja u 4. mileniju pr. n. e., a i kasnije. A to će posebno doći do izražaja u Mesopotamiji u vrijeme učvršćenja sumerske ratničke vlasti. Zlatom je optočeno i oružje poglavara grada Uruka iz vremena I dinastije, legendarnog vojskovođe i sveštenika Gilgameša.[51] Takav specijalni odnos prema oružju bio je opšti fenomen u 4. i 3. mileniju pr. n. e., nezavisno od od kulturne sredine i od uslova formiranja vojne elite.

Druga važna oblast majkopske metalurgije je izrada oruđa, uglavnom za obradu drveta. U tom

[49] Чайлд 1952, 214.

[50] Ivanov 1988, 49-66.

[51] Дьяконов 1973, 177.

Sl. 12. *Grob* 18 *iz kurgana* 1 *nekropole Marinska*-3
1. *bronzani bodež;* 2. *bronzana sjekira;* 3. *bronzana tesla;* 4-5. *bronzana šila;* 6. *kremene strelice;* 7-8. *zlatne alke;* 9. *ceremonijalna kamena sjekira*

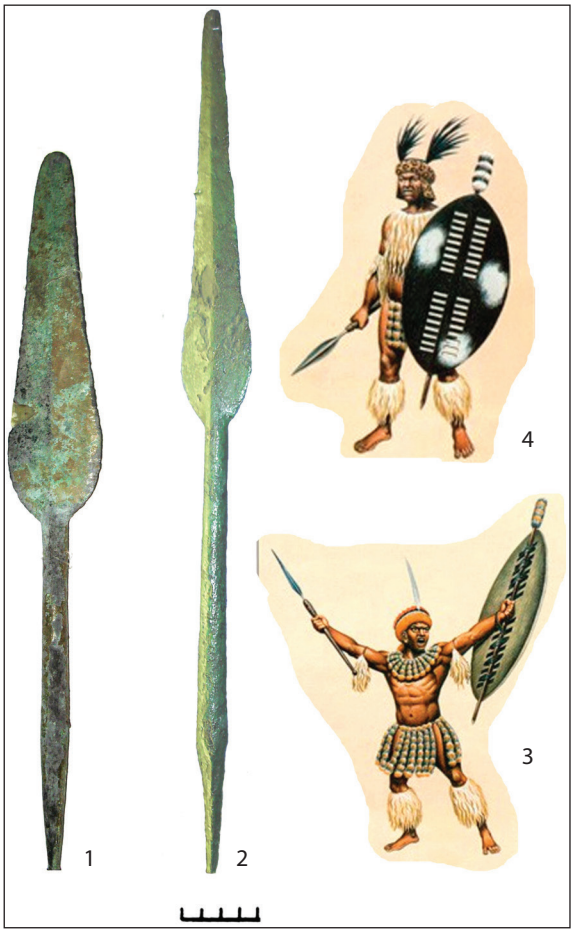

Sl. 13. *Bronzana koplja*
1. *Psekupsk, kurgan* 2; 2. *Psebajska;* 3. *Zulu vojnici*
(Render.ru. Зулусы.Windous Internet Explorer)

segmentu vodeće su tanki čekići-tesle sa ravnim sječivom, tesle sa zaobljenom oštricom poput blanje (Sl. 11, 8), kao i uska žljebasta dlijeta (Sl. 11, 9). U okviru oruđa razlikuju se zemljoradnički (motike, Sl. 11, 2) i agrarno-vojni instrumenti (sjekire-motike, Sl. 11, 3).

Treći metalurški segment je proizvodnja prestižnih i ceremonijalnih predmeta. Takvi su mali diskovi-standarte (Sl. 14, 1), viljuškaste i kukaste standarte sa usadnikom (Sl. 14, 2, 4) i kružne "petlje" od bronzane žice (Sl. 14, 3). Slične viljuškaste standarte su u starom Vavilonu bile simboli božanstava veoma visokog ranga, vjerovatno boginja Innan-Ištaa-Astarta-Anahit (Sl. 14, 5).[52] Tanki diskovi od bakra prečnika 10-12 cm koriste se kod plemena Surmo u južnoj Etiopiji kao ukras donje usne koja na taj način biva istegnuta do neprepoznatljivosti. Taj neobični primjer predstavlja jedinu vjerovatnu etnografsku paralelu upotrebe takvih diskova. Namjena bronzanih petlji je ostala nejasna, mada ima pokušaja da se one interpretiraju kao dijelovi konjske opreme – psalije.[53]

Četvrti metalurški segment je izrada posuda za ceremonijalne i prestižne svečanosti. Majkopski majstori proizveli su mnoštvo posuda od bronze, zlata i srebra (elektruma) i u tom domenu su imali vodeće mjesto u prednjoj Aziji i Evropi onoga vremena (Sl. 15, 1-9). Debljina metalnih zidova dostiže 1 mm, a veličina posuda varira od 10-12 cm do 40-50 cm (Sl. 15; 16). Sudovi najčešće nemaju šavova, već se radi o precizno spojenom limu. Ponekad su vidljivi tragovi popravki kod neprecizno izvedenih spojeva metala. Remek djela praistorijske umjetnosti predstavljaju pehari od elektrona(?) iz Majkopskog kurgana

[52] McMahon et al. 2001, 212, Fig. 9.

[53] Govedarica 2002, 788 i tamo navedena dalja literatura.

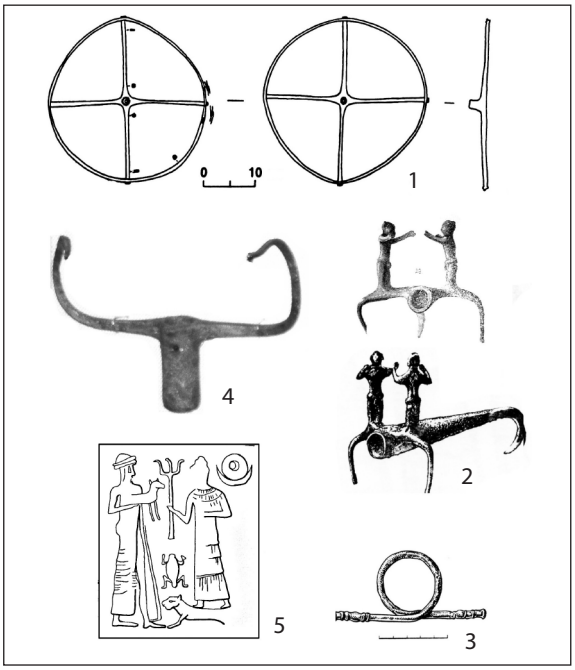

Sl. 14. 1. *Točak, Novosvobodna, kurgan* 31, *gr.* 5; 2. *Novosvobodna, kurgan* 1; 3. *Nalaz s područja grada Majkopa;* 4. *Novosvobodna, kurgan* 1, *gr.* 1; 5. *Otisak pečata iz starovavilonskog doba* (po McMahon A., Tunga Ö, Bagdo)

Sl. 15. *Luksuzne posude iz majkopskog kurgana* 1, 2, 4. *zlato;* 3, 5-8, 10 *elektron* (srebro?); 9. *kameni sud sa zlatnom oplatom i poklopcem*

sa urezanim predstavama planina, drveta života i procesijom životinja (Sl. 15, 8-10).

Peti segment predstavlja izrada nakita od zlata i srebra u kombinaciji sa poludragim kamenom ili bez njega. Nakit od bakra nije poznat u Majkopskoj kulturi, a isključiva upotreba plemenitih metala je po svoj prilici bila uslovljena kultnim razlozima. Kod svih starih naroda zlato se smatra metalom boga Sunca, dok se srebro veže za lunarna božanstva.

U Majkopskom kurganu nađene su dvije zlatne dijademe (Sl. 17, 1-2) koje su starije od odgovarajućih ukrasa iz groba sumerske carice Šubad[54] i koje se mogu smatrati pretečama budućih kruna.

Na posebnoj cijeni su bili ukrasi u obliku zlatnih ili srebrnih alki (Sl. 17, 11-14; 18, 1-3, 8-13) nanizanih u ogrlice, često sa perlama od karneola. Tako se u ovom kompozitnom nakitu objedinjuje magija metala i poludragog kamenja. S juga, preko Kurinske nizije importovan je tirkiz i lazurit. Prekrasne perle od lazurita protkane zlatom nađene su u kurganima nekropole Kudahurt u Balkariji (Sl. 18, 15-24, 25). Često se sreću perle od karneola i privjesci od gorskog kristala, kao i perle od ahata. Puno rjeđe su u upotrebi perle od bijele paste (Sl. 18, 26).

IV. 3. Kamen

Izrađevine od kamena uključuju brojna oruđa od oblutaka, kao što su ručni udarači, satirači, cjepači kremena i dr. U naseljima se često nalaze satirači. Proizvodnju kremenih sječiva i udarnog oružja od kamena majkopci su doveli do savršenstva. Pored uobičajenih kremenih umetaka za srpove, noževa i grebača, proizvode se bodeži i strelice sa dvostranim retušom, ukošenom bazom i testerastim ivicama (Sl. 12, 6).

Unikatni produkt predstavljaju kamene posude, poput kuglastog suda iz Majkopskog kurgana sa zlatnim limom na vratu, pričvršćenim zlatnim nitnama i sa zlatnom drškom (Sl. 15, 10). Dalje treba spomenuti blještavo uglačane kamene bruseve (Sl. 11, 5-6), kao i magične kamene kugle i kocke za igranje.

[54] Woolley 1934 PG/1130.

V. Interna tipologija Majkopske kulture

Tipološka neujednačenost kompleksa iz okvira Majkopskog kurgana i iz grobnica Novosvobodnaje već je odavno primijećena. O tome govori Jesen 1950. godine na osnovu metalnih formi, praveći razliku između ranomajkopskih tipova oružja i oruđa, nađenih u Majkopskom kurganu i onih iz stanice Novosvobodna koji su kasniji. Nakon istraživanja majkopskih naselja 80-tih godina prošlog vijeka, u ova tipološka razmatranja u široj mjeri je mogla biti uključena i keramika. Tako su na osnovu cjelovitog poređenja naseobinskih i grobnih nalaza izdvojene četiri tipološke varijante u okviru majkopske kulturne oblasti.[55]

V. 1. Majkopska varijanta (ili grupa)

Karakteristične su posude sa zaobljenim dnom i izduženim loptastim tijelom, polukružne zdjele – čanci, kao i posude sa znakovima na ramenu. Rađene su na jednostavnom lončarskom kolu od gline bez mineralne primjese, a ornamentika je izvođena otiscima, urezivanjem i plastičnim ukrasima (Sl. 5, 1, 2, 4). Analogije tom posuđu nalaze se u kulturama Leilatepe u Azerbejdžanu, Arslantepe VII i Amuk F. Takođe su tipične glinene perforirane piramide – konusi koje se nalaze uz ognjišta i koje su vjerovatno služile kao podmetači za posuđe prilikom kuvanja (Sl. 5, 3). Od metalnih produkata karakteristični su ranomajkopski proizvodi po klasifikaciji Jesena: bodeži tipa Besčernkovo, sjekire, sjekire-čekići, motike i drugi metalni nalazi iz Majkopskog kurgana. U okviru te varijante razlikuju se dvije podvarijante, galjugaevska u centralnom Pretkavkazju i sereginska u Prikubanju.

Grobni spomenici su predstavljeni malim i velikim kurganima koji dostižu visinu 8-10 m. Grobovi mogu biti ukopani u zdravicu ili su to nadzemne kamene grobnice od oblutaka ili kamenih blokova, sa dnom popločanim oblucima. Više od 90% grobova je opljačkano i rastureno, i to već u antici, moguće iz ritualnih pobuda. Najznačajniji pogrebni spomenici su Majkopski kurgan, nekropole Sunženski, Zamankul, Lečinkaj, Mostovsk, Hutor Rasvet i druge. Najznačajnija naselja ove varijante su Goljugaev 1 i 3, Ust Džegutin i Boljšetegin. Metalni nalazi i nakit su uglavnom koncentrisani u Majkopskom kurganu, u ostavi Staromišastovska i u grobu 70 Kurgana 1 iz nekropole Zamankul. Bodeži ranomajkopskog tipa poznati su u kurganima nekropole Sunženski, u Stanici Mostovsk, Zunda Tolga, Mandžikin, Hutor Rasvet i u "Sadkov" u Naljčiku. Majkopskoj varijanti pripada i razrušeni grob sa bronzanom sjekirom iz nekropole Lečinkaj.

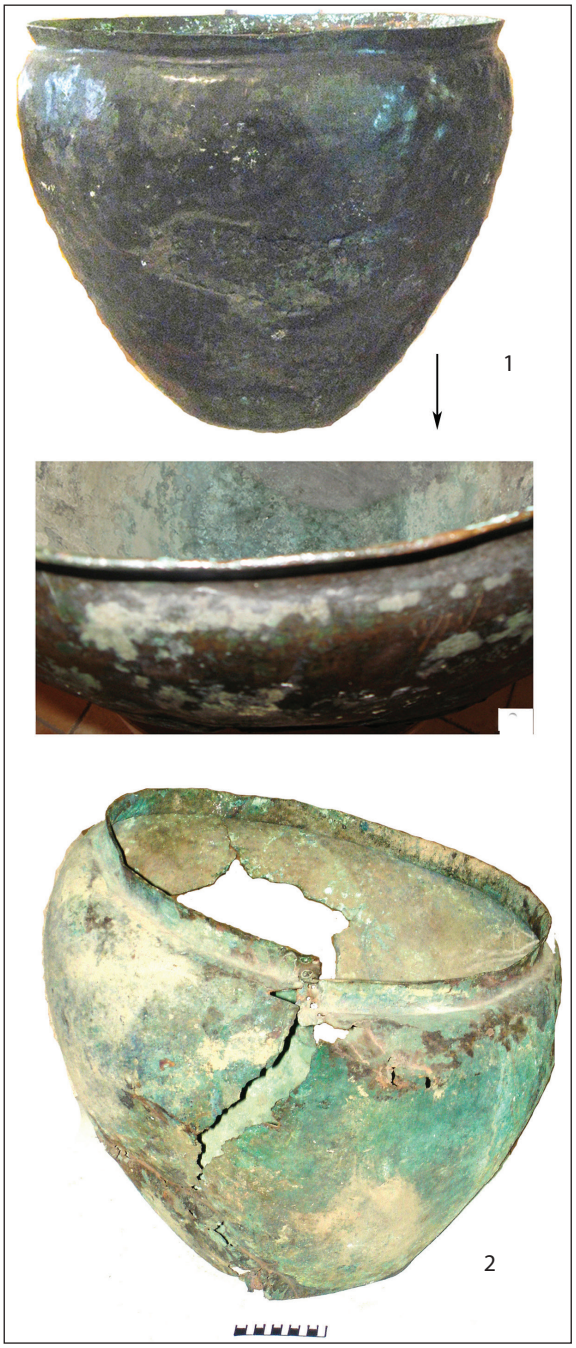

Sl. 16. *Bronzani kotlovi*
1. *Kurgan u Autoservisu, Kislovodsk;*
2. *Kurgan u Naljčiku*

[55] Кореневский 2004, 50-63.

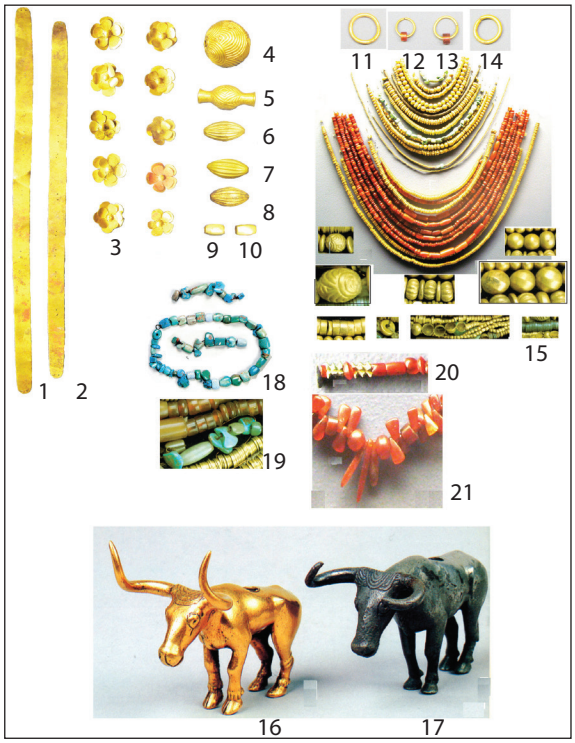

Sl. 17. *Nakit:* 1-19. *Majkopski kurgan;* 20-21. *Ostava Staromišastovska* (zlato, karneol, tirkiz, pasta)

V. 2. Psekupska varijanta

Ova varijanta sadrži keramiku koja odgovara prethodnoj grupi, s tim što su ovdje forme uglavnom više razvučene i spljoštene, a uz to se nalaze i dvojne posude (Sl. 6, 1, 3). Na posuđu nema nikakvih oznaka. Posebno su karakteristične glinene piramide sa gljivastom glavom (Sl. 6, 2). Ova varijanta je najbolje zastupljena u Zakubanskoj oblasti. Pored toga, pojavljuje se u centralnom Pretkavkazju, u Stavropoljskoj oblasti (Kursavski kurgan) i u Balkariji (Kudahurt). U ovoj varijanti nisu poznati veliki kurgani, a grobovi su ukopani u manjim jamama. Ni u jednom grobu nisu nađene metalne posude. Najznačajnija nalazišta su naselja Psekupsk i Čišho te kurgani iz Krasnogvardejske (iskopavanja A. A. Nehaeva) i kurgan 1 nekropole Kudahurt u Balkariji. U grobovima psekupske varijante nađeni su bronzani bodeži sa drškom ili bez nje, vrhovi koplja, sjekire i tesle.

V. 3. Dolinska varijanta

Ova varijanta je najbolje zastupljena u istoimenom naselju. U 2007. godini iskopano je i naselje Kirpičnij u gradu Jesentuki. Tipične su keramičke posude sa ravnim dnom, kruškastim tijelom i oštro ili blago "s" izvijenim obodom. Na dnu posuda iz grobova vidljivi su tragovi okretanja grnčarskog kola. Gruba keramika je rađena od gline bez mineralne primjese. Preovlađuje oker boja, a paleta se kreće od roskaste do crvene i od svjetložute do bijele. Uglavnom se radi o jednoobraznim loncima koji se razlikuju samo po dimenzijama. Fina keramika susreće se rijetko. Poznate su zdjele sa mineralnom primjesom ili bez primjese. One su slabije izdiferencirane u odnosu na odgovarajuće posude majkopske, odnosno galjugaevsko-sereginske varijante (Sl. 7). Dvojne posude, čanci i druge tipične prednjeazijske forme ovdje nedostaju. No, dolinsko posuđe je češće ukrašavano od keramike majkopske i psekupske varijante. Tipične su utrljane ili urezane linije. Karakterističan je "parket-ornament" i različite vrste reljefnih, plastičnih naljepaka. Drške su postavljene u predjelu ramena ili na sredini tijela posude. Posebno su zanimljive velike posude sa tri drške – forma koja je u praistorijskom razdoblju dosta rijetka, a koja je u etnografiji kavkaskih naroda sačuvana sve do danas, kao i posude sa tri pseudodrške na trbuhu.

U okviru ove varijante sahranjivanje je obavljano u malim i u velikim tumulima, visine do 10 m. Tu spadaju sahranjivanja iz Naljčika i Kišpeka, kao i raznovrsni kompleksi iz nekropola Čegem I i II, Kizburun, kurgani iz Bamuta i Dzuarikau, nekropole Marinska 3 i 5, Nežinski kurgan, Inozemcovo. Grobni inventar sadrži i metalne proizvode, naročito bodeže sa drškom, sjekire, ravne tesle, dlijeta i šila. Također su poznate "viljuške" sa usadnikom i bronzane alke. Prema nalazima iz nosne kosti lobanja dva bika iz kurganske grupe Marinska 5, te alke su služile za upravljanje teglećim životinjama (Sl. 14, 3).[56] Unikatni u kompleksima dolinske varijante su mali, prekrasno izrađeni kameni čekići kljunastog oblika koji su vjerovatno bili znak nekog prestižnog društvenog položaja (Sl. 12, 9).

V. 4. Varijanta (ili grupa) Novosvobodna

Ova varijanta je nazvana prema dvije kamene grobnice sa lokaliteta Kladi u stanici Novosvobodnoj. Na tom nalazištu je u novije vrijeme A. D. Rezepkin iskopao nekoliko novih kurgana, kao i ostatke naselja koji su ležali ispod kurga-

[56] Iskopavanja A. P. Kantaroviča, V. A. Maslova i V. G. Petrenka.

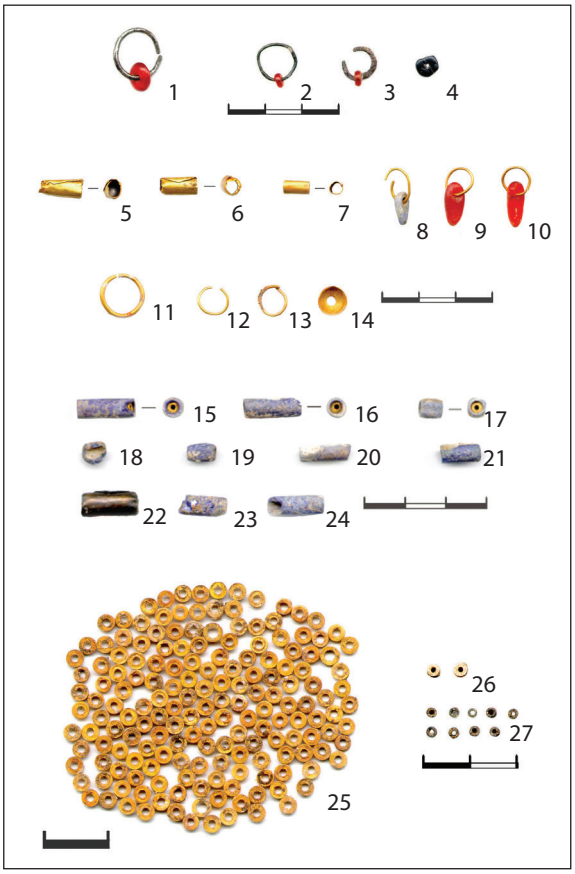

Sl. 18. *Nakit iz kurgana Kudahurt*
1-4. *Grob* 1; 5-27. *Grob* 3 (srebro, zlato, gešir, lazurit)

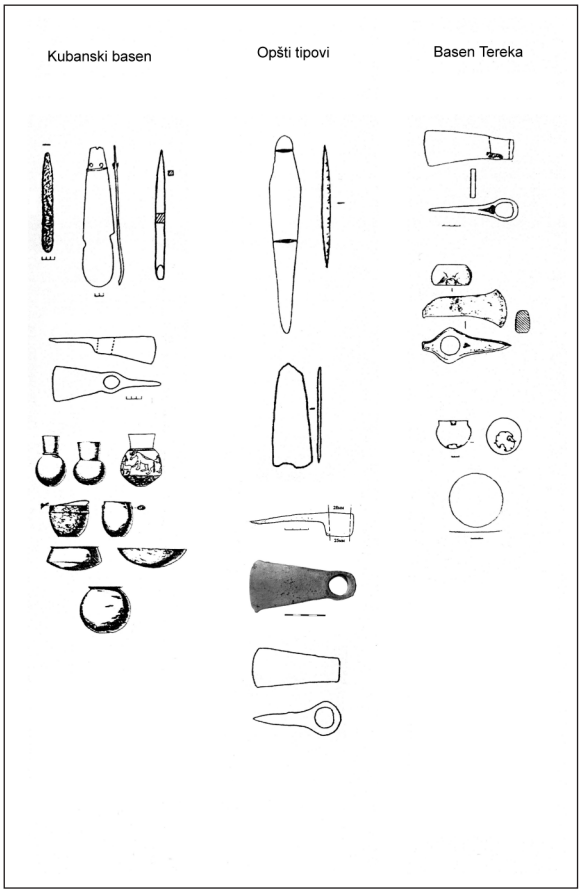

Sl. 19. *Tipologija majkopskog metala* I

na.[57] Keramički repertoar ove varijante predstavljen je uglavnom nalazima iz grobova, kao i nalazima iz istoimenog naselja. Radi se raznovrsnim posudama sa ravnim dnom, rađenim od gline sa mineralnim primjesama (Sl. 8). Pojedni tipovi su crno polirani. Indikativne su posude sa dvije drške i visokim vratom, posude kruškastog tijela bez drške, zdjele sa jednom drškom, manji lonci, odnosno šolje. Ornamentika je izvođena štampanjem u vidu riblje kosti, urezanim linijama sa motivom ljestvice ili nizovima dugmetastih ispupčenja. To ukrašavanje uglavnom odgovara keramici dolinske varijante, s tim što tamo nema motiva riblje kosti. U grobu 5 kurgana 31 nađen je sud sa tri lažne drške koji je tipičan i za keramiku terekskih nalazišta dolinske varijante. Tu je takođe nađen fragment dvojnog suda bliskoistočnog tipa.

Spomenici grupe Novosvobodna su veoma brojni. Lokalizovani su u podgorskoj oblasti Adigeje, na nadmorskoj visini 400-500 m, dok se druga nalazišta Majkopske kulture nalaze uglavnom na visini od oko 200 m iznad nivoa mora. Svakako najznačajniji spomenici grupe Novosvobodna su kamene grobnice i njihovi bogati nalazi koji uključuju bronzano oružje, oruđe, prestižne predmete, ceremonijalne posude i nakit od zlata, srebra i poludragog kamenja. U nalazištu Kladi kompleksi sa keramikom grupe Novosvobodna zastupljeni su u drugom nivou po stratigrafiji sahranjivanja (horizont III po Rezepkinu).[58] Prvi stratigrafski nivo (horizonti I i II po Rezepkinu) predstavljen je kompleksima koji ne sadrže takvu keramiku, niti kamene grobnice. Taj nivo karakterišu male posude, šolje i lonci koji uglavnom odgovaraju keramici psekupske i dolinske varijante.

U naselju iz Novosvobodne nađeno je nekoliko stambenih objekata koji još nisu u dovoljnoj mjeri naučno obrađeni. Poznati podaci odnose se samo na jedan od tih objekata koji se ne može jasno locirati. Na prostoru naselja nisu nađeni glineni konusi koji su inače tipični u stambenim

[57] Rezepkin 2000, 1 ff.; Резепкин 2008, 156-176.

[58] Rezepkin 2000, 1 ff.

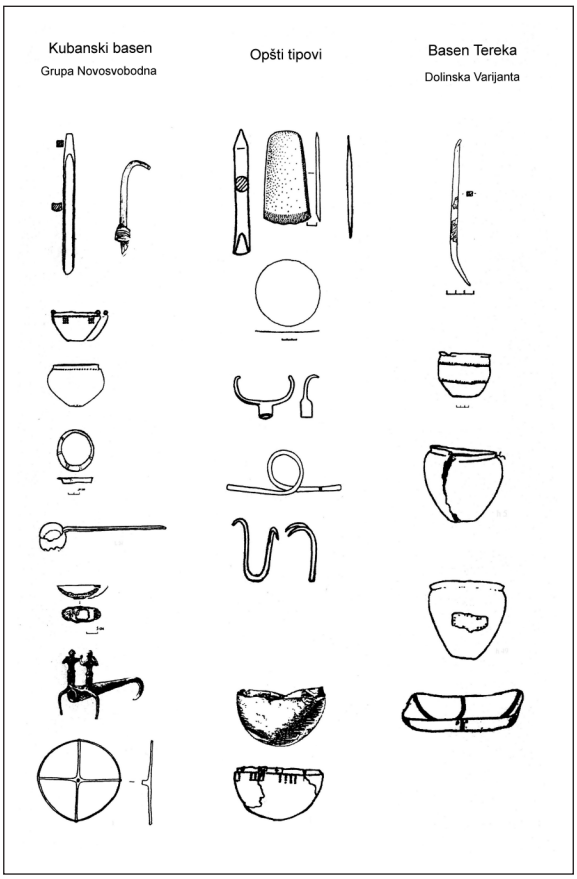

Sl. 20. *Tipologija majkopskog metala* II

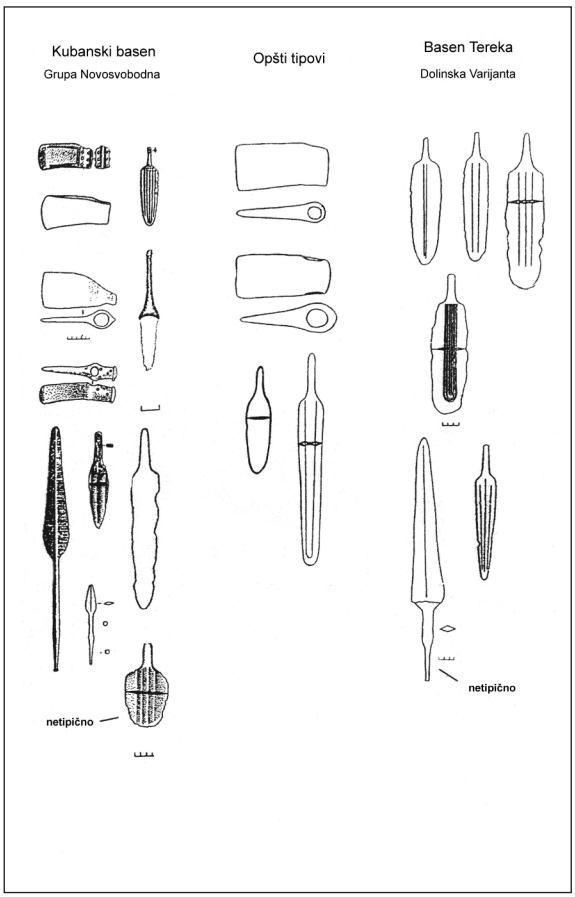

Sl. 21. *Tipologija majkopskog metala* III

objektima Majkopske kulture. To je vrlo neobično te i funkcija ovog naselja treba tek da se razjasni. Moguće je da majkopsko naselje u Novosvobodnoj nije bilo koncipirano za duži boravak, već su ovdje samo obavljane određene kultne ceremonije.[59]

V. 5. Opšte karakteristike internog razvoja

Keramička produkcija u cjelini dobro ilustruje višekomponentnost Majkopske kulture kao kulturno-istorijskog fenomena. Na tim osnovama je moguće identifikovati bliskoistočnu komponentu ili bliskoistočnu granu razvoja koja karakteriše majkopsku, odnosno galjugaevsko-sereginsku i preskupsku varijantu. Ovdje je vidna tradicija elipsastih i spljošteno-loptastih posuda iz doba Uruka, sa oznakama na tijelu i ramenu ili bez njih.

Za razliku od toga, dolinsko-novosvobodna komponenta Majkopske kulture je više vezana za lokalni razvoj u samom Pretkavkazju. Dominiraju druge forme, često sa loptastim i kruškastim tijelom i ravnim dnom. U keramici dolinske varijante znakovi se pojavljuju na dnu, a ne na ramenu. Dolenska i novosvobodna keramika ima manje zajedničkog sa kulturom Leilantepe. Ona bolje ilustruje lokalnu, pretkavkasku granu razvoja, u kome se odražava srodnost keramičkih formi sa ravnim dnom sa odgovarajućim nalazima sjevernog i zapadnog susjedstva.[60]

Ovakvu podjelu razvoja na prostoru Majkopske kulture potvrđuje tipologija i lokalizacija metalnog inventara. Tako je na osnovu tipova bodeža, sjekira i posuda izdvojena majkopska varijanta Majkopske kulture o čemu je 1950. pisao A. A. Jesen. Lokalne crte metalurške djelatnosti tu se tek počinju nazirati (Sl. 19), dok će se te osobine u znatnoj mjeri razviti u oviru varijanti Dolinska i Novosvobodna. U okviru prve varijante u centralnom Pretkavkazju karakteristični su veliki bodeži tzv. kišpek-tipa i masivni bronzani kotlovi (Sl. 20, 21). U grupi Novosvobodna tipični su bodeži sa bušenim drškama, ukrašene sjekire,

[59] Резепкин 2008, 156-176

[60] Кореневский 2004, 93; 2008, 74.

sjekire-čekići i male posude od bronze (Sl. 20, 21).[61] U obje ove lokalne varijante prisutna su brojna oruđa i drugi predmeti od bronze: "viljuške", alke za upregnuće, šila, tesle. Metalurgija se svodila na izradu prestižnog oružja, luksuznog nakita i ceremonijalnih metalnih posuda, a razvoj različitih formi se prilagođevao zahtjevima i ukusu lokalnih ratničko-vladarskih elita.

VI. Relativna i apsolutna hronologija

Stratificiranih kurgana u Majkopskoj kulturi skoro da nema, a i ako postoje, onda se u njima nalaze samo grobovi jedne određene varijante. A. A. Jesen je 1950. imao na raspolaganju samo jedan stratigrafski potvrđen nalaz bodeža bez drške koji je stariji od bodeža sa drškom.[62] Takav odnos je potvrđen tek u novije vrijeme u grobovima iz nekropole Kladi.[63] Naselja su, kako je već navedeno, mahom jednoslojna te su za hronološka razmatranja dugo vremena na raspolaganju bili samo tipološki podaci, uglavnom bez stratigrafije. Stoga nije čudo da je apsolutna hronologija koja je na tim osnovama izvođena ostala u jednom nerealno širokom dijapazonu.[64]

Značajan iskorak u preciziranju apsolutne hronologije Majkopske kulture učinjen je uvođenjem radiokarbonskog datiranja. Do sada je u ovom okviru sakupljeno više od 70 datuma koji su uglavnom koncentrisani u tri sukcesivna razdoblja (vidi Prilog 1).[65] Rano razdoblje pokriva vremenski raspon od 40. do 37. vijeka pr. n. e. Takvih datuma je malo i oni se odnose na nalazišta majkopske (galjugaevsko-sereginske) i psekupske varijante na području Tereka i Kubana, kao i u Kumo-manički periferiji. Datumi srednjeg razdoblja obuhvataju period od 37/35. do 34/33. vijeka pr. n. e. i odnose se na nalaze svih varijanti Majkopske kulture. Tom razdoblju pripadaju najznačajniji majkopski kompleksi, kao što su naselja Ust-Džegutin, Galjugaevsk, Novosvobodna i Dolinsk, nekropola u Kladi ili Grob 70 iz kurgana 1 u Zamankulu koji je po nalazima najbliži Majkopskom kurganu. Datumi kasnog razdoblja obuhvataju raspon od 34. do 30/29. vijeka pr. n. e. i uglavnom pripadaju grupi Novosvobodna te dolinskoj i psekupskoj varijanti.

Činjenica da ranih datuma koji se odnose na ranu majkopsku varijantu ima najmanje pokazuje da se ta faza javlja samo na nekim mjestima i u ograničenom obimu. Apsolutni datumi te faze odgovaraju naseljima Bejuk Kesik i Berikldeebi kulture Leilatepe, kao i nalazištima kasnog halkolita istočne Anadolije, sloj Arslantepe VII (srednji Uruk),[66] naselju Zeytinal Bahce u sjevernoj Mesopotamiji (3700–3500 BC)[67] i sloju Tepe Gabristan II9, 10 u Iranu koji je paralelan sloju Sialk III 4-5 odnosno vremenu 4000–3700 pr. n. e.[68] Tom vremenu u većoj ili manjoj mjeri odgovara sloj Suzy I.[69]

Sam Majkopski kurgan može se datirati u vrijeme od 3700. do 3500. godine pr. n. e. Na to upućuju analogije rebrastom ukrasu na zlatnim i srebrnim zdjelama na jednoj glinenoj posudi iz Zeytinal Bahce u sjevernoj Mesopotamiji.[70] Nešto mlađa analogija takvoj zdjeli iz 35-34. vijeka pr. n. e. nađena je 1976. u kurganu Inozemcov.[71] U cjelini, vrijeme nastanka Majkopske kulture bi padalo u doba prelaza iz epohe Ubeid u Uruk (43–37. vijek pr. n. e.), pri čemu bi najvjerovatnije to odgovaralo kasnijoj fazi ovog prelaza, tj. razdoblju od 40. do 37. vijeka pr. n. e. Kompleksnije pitanje je sinhronizacija Majkopske kulture sa slojevima Tepe Gavra, što je uslovljeno nesigunim opredjeljenjem sloja Tepe Gavra XII u finalni Ubeid i u period Uruka. Sloj Tepe Gavra XI-X već odgovara majkopskim nalazima.[72]

---

[61] Кореневский 1984; 2009, 15-44.

[62] A. A. Jesen navodi samo jedan stratigrafski potvrđen nalaz bodeža bez drške koji je stariji od bodeža sa drškom Иессен 1950, 157-202.

[63] Rezepkin 2000, 1 ff.

[64] Više o tome Govedarica 2002, 781-782.

[65] Кореневский 2004, 64-70, Sl. 10; Кореневский, Резепкин 2008, 109-127; Кореневский 2008, 85, 86; Isti 2010, 29.

[66] Кореневский 2004, 64-71

[67] Restelli 2006, 18.

[68] Sloj 10 i 9 iz srednjeg perioda Tepe Gabristan sadrži keramiku koja odgovara početku Uruk perioda. Iranski arheolog Jy. Madžidzadeh datira sloj 10 u razdoblje 3700–3543. BC. Drugi iranski arheolog F. Hasan smatra tu dataciju pogrešnom i datira sloj Gabristan II (10, 9) u razdoblje 4000–3700, a Gabristan III u 3700–3000. BC. Majidzadeh 1979, 87; Faseli 2004, 194; Fazeli i dr. 2005, 3 ff.

[69] U sloju Suzy A, akropolj (24, 23) koji je datiran u razdoblje 4100–3700. BC, nađena je sjekira majkopskog tipa, Up. Henrickson 1985, 101.

[70] Restelli 2006, 18, fig. 4, fig. 8.

[71] Кореневский, Петренко 1982, 96-112.

[72] Po shemi M. Rotmana, sloj Gavra XII (prelazni period, pozni Ubeid 4) odgovara Arslantepe VIII, Suzy I – Akropolj 27-23 i vremenu 43–40. vijeka pr. n. e., što bi prethodilo početku Majkopske kulture. Rana Majkopska kultura bi mogla

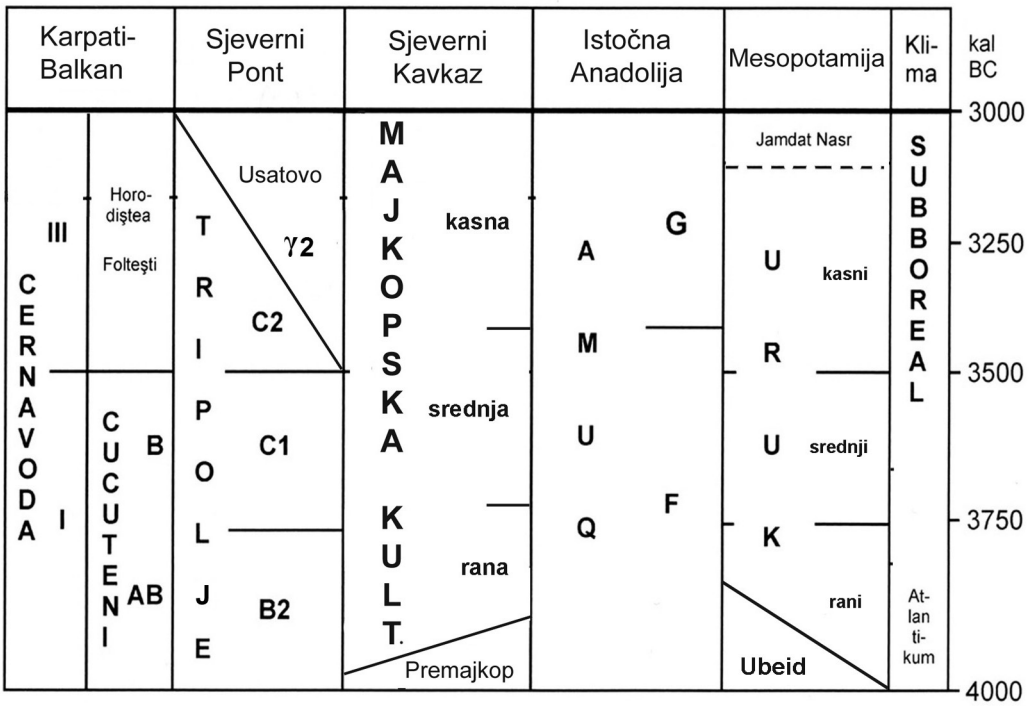

Sl. 22. *Hronološka tabela Majkopske kulture*

Vrijeme procvata Majkopske kulture je razdoblje 37–34. vijeka pr. n. e. i to je doba pojave majkopskog kurgana i grobnica iz Kladi te razvoja dolinske varijante, što odgovara srednjem periodu Uruka. Tokom tog razdoblja se na prostoru istočnog Kavkaza pojavljuje nova populaciona grupa koja donosi keramiku tipa Velikent II – Seržen-Jurt i uvodi proizvodnju posuđa sa ravnim dnom.[73] Pozni period Majkopske kulture – 34–30/29. vijek pr. n. e. – odgovara periodu kasnog Uruka, odnosno epohi Jamdet Nasr na prednjem Istoku. Dopire li Majkopska kultura do epohe bliskoistočnih ranih dinastija (RD)? Takva mogućnost nije isključena, ali apsolutne datacije dopuštaju sinhronizaciju završne faze Majkopske kulture samo sa početkom dinastičkog razdoblja, tj. sa RD I periodom.[74]

U odnosu na kompleks Cucuteni-Tripolje moguća je sljedeća sinhronizacija: rana Majkopska kultura odgovara periodu Tripolje B2-Cucuteni B1. Srednja majkopska faza bi išla u razdoblje Tripolje C1-Cucuteni B2, a finalna faza bi odgovarala početku perioda Tripolje C2.[75] Radiokarbonska hronologija i neki karakteristični nalazi upućuju na veze sa srednjom Evropom, posebno sa kompleksom Kulture ljevkastih pehara (Grupa Baalberge – Halle-Dölau; kultura Bernburger/Salzmünder – Leuna-Göhlitzsch) i kulturom Wartberg (Züschen-Lohne), na što u zadnje vrijeme posebno detaljno upućuju A. D. Rezepkin i A. Häusler.[76]

VII. Problem sjeverne i kumo-manične periferije Majkopske kulture

U okviru intenzivnih zaštitnih iskopavanja s kraja 90-tih godina prošlog vijeka došlo je do otkrića spomenika Majkopske kulture u dolini rijeke Kalaus u sjevernom dijelu Stavropoljske oblasti, kao i u međuriječju Kalause i Kume (nekropole: Ipatov, Ajgursk, Zolatarev, Šarahalsun). Taj predio je u geomorfologiji poznat kao Kumo-manička depresija koja spaja Crnomorski basen sa Kaspijskim morem. Novootkrivena nalazišta sa keramikom Majkopske kulture bi prema tome

odgovarati sloju Tepe Gavra XIA/B (prelazni period, kasniji Ubeid 4), kao i horizontima Arslantepe VII, Geojtepe M ili Tripolje BII, vremenski – oko 40. vijek pr. n. e.

[73] Мунчаев, Амиров, Магомедов 2009, 316-334.

[74] Кореневский 2008, 87-91.

[75] Кореневский 2011, 21-40.

[76] Резепкин 1991, 167-197; Häusler 1994, 191 ff.

mogla predstavljati jednu perifernu pojavu u okvirima Majkopske kulture.[77] Za razliku od primarnog majkopskog područja u kubansko-terskom Prikavkazju, nalazišta ove kulture na toj sjevernoj periferiji su dosta rijetka. Osim spomenutih nekropola tu bi spadali i nalazi iz kulturnih slojeva naselja Konstantinovsko i Razdorsko u području donjeg Dona, kao i neki kurganski grobovi sa desne obale rijeke Manič na jugu Rostovske oblasti i u Kalmikiji. Mada detaljnija analiza tih nalaza još nije obavljena, može se reći da su ta nalazišta posljedica migracije majkopskih plemena i njihovog širenja ka sjeveru (Sl. 1). Indikativno je da su tu zastupljeni raniji nalazi majkopskog, odnosno galjugaevsko-sereginskog tipa, kao i drugi kompleksi, kao što su loptaste posude sa poliranim ornamentima koje odgovaraju psekupskoj varijanti Majkopske kulture. Nalazišta novosvobodenske i dolinske varijante tamo, međutim, nisu zastupljena. Također, nema ni "velikih" majkopskih kurgana, odnosno primarnih humki koje bi prelazile visinu od 3 m. Rijetko se nalazi metalno posuđe, sjekire, bodeži i drugo metalno oružje, kao i predmeti od zlata. No, na prostoru Kumo-manička periferije se u majkopskim grobovima susreću elementi lokalne tradicije, kao što su prostirke na kojima leži pokojnik, katakombe i stepska keramika.

VIII. Prirodni faktori i problem završetka Majkopske kulture

Krajem 80-tih i početkom 90-tih godina E. A. Spiridonova i kolege obavili su arheobotaničke analize u naseljima Galjuagevsko I i II i Zamok pod Kislovodskom, kao i u zamankuskim kurganima u Sjevernoj Osetiji.[78] Konstatovano je da je Majkopska kultura egzistirala u drugoj polovini atlantika, i to bliže kraju tog perioda. U odnosu na današnje doba, to vrijeme se razlikuje po toplijoj i vlažnijoj klimi. Vegetacija je bila stepska sa mjestimičnim šumama u dolinama rijeka.[79] Također se pokazalo da je u predgorju Adigeje, umjesto sadašnje guste šume, u to vrijeme bila stepa. Tragove stepske vegetacije utvrdio je A. L. Aleksandrovskij pod kurganima iz Kladi.[80]

Po palinološkim istraživanjima, period koji prethodi pojavi Majkopske kulture, odnosno doba kasnog eneolita, odgovara srednjem atlantiku koji je u istočnom Pretkavkazju označen veoma toplom klimom. Prema tome, nosioci Majkopske kulture se pojavljuju na sjevernom Kavkazu upravo u momentu kada vrelina u basenima Tereka i Kubana počinje da jenjava i kada u dolinama rijeka nastaje blagorodni balans topline i vlage. Takvi klimatski uslovi su veoma pogodovali svim vrstama agrarne ekonomike.[81] Uvažavajući novije korekcije sheme palinoloških izmjena Blytt-Sernandera, može se reći da pozno razdoblje Majkopske kulture odgovara početnoj fazi subboreala, kada je klima postala nešto hladnija i suvlja. Na početku druge faze subboreala nastale su veće oscilacije sa žarkim ljetima i snježnim zimama. U to doba isčezava Majkopska kultura.

IX. Antropološki podaci

Do sada je obavljena antropološka analiza 15 majkopskih skeleta. Svi oni predstavljaju sredozemni dolihokrani tip (Sl. 22). U grobovima sa bronzanim bodežima i drugim oružjem analize su pokazale da se radi o muškim pokojnicima – npr.: Mandžinskij 14/13 (adultus), Jevdik (maturus), Marinsko 3/18 (adultus, 40-45 godina), Nežinskij 5/13 (adultus, 25-30 godina), Kladi 28/1 (adultus). Ženski grob sa srebrnim privjescima i koštanom iglom iz Kudahurt 1/1 nije sadržavao oružje. Među analiziranim skeletima ima žena i muškaraca starijeg uzrasta, podmlatka i djece, ali je analizirana serija premala da bi se mogli donositi širi zaključci.[82]

X. Pitanje migracionih procesa i autohtonog razvitka

M. Gimbutas je 1956. prva iznijela ideju da je nastanak Majkopske kulture uzrokovan dolaskom nove populacije s područja Bliskog istoka.[83] Još ranije, početkom 50-tih godina je G. Childe

[77] Кореневский 2004, 93-96.
[78] Кореневский 1993, 1 ff.
[79] Спиридонова, Алешинская, 1999, 23 (датировка Атлантиса 7200–4500 BP), Спиридонова и др. 2001, 144-162.
[80] Александровский 1997, 22-29.
[81] Кореневский 2004, 71-78.
[82] Алексеева 2004, 168-179.
[83] Gimbutas 1956, 56-57.

skrenuo pažnju na bliskost posuda iz grobova Novosvobodne sa evropskom Kulturom kuglastih amfora.[84] Time su bila naznačena dva pravca komunikacije nosilaca Majkopske kulture – južni i sjeverni. Daljim istraživanjima su ti pravci komunikacija potvrđeni, ali su akcenti veza u znatnoj mjeri promijenjeni. Populacija koja je pristigla s juga može se dobrim dijelom konkretizovati zahvaljujući otkriću kulture Leilatepe u Gruziji i Azerbejdžanu.[85] Najznačajnija nalazišta ove kulture su naselja Berikldeebi u Gruziji, Leilatepe i Bejuk-Kesik u Azerbejdžanu i odgovarajući kurganski grobovi.[86] Keramički kompleks kulture Leilantepe vrlo je srodan sa posuđem rane varijante Majkopske kulture. Zbog toga je već početkom 90-tih godina bilo postavljeno pitanje migracije nosilaca ove kulture s područja Azerbejdžana u Pretkavkazje. U prilog tome bi govorila keramika. I mada nema šireg identiteta između kulture Leilantepe i Majkopske kulture, te indicije su dovoljne da bi se prihvatila hipoteza o migraciji Leilantepe stanovništva u sjeverno Pretkavkazje, kao jednog od mogućih talasa iz "prvog ešalona" doseljavanja. Taj prvi talas doseljavanja je vjerovatno išao preko prevoja Velikog Kavkaza, s obzirom na to da tragovi takvih prodora nisu potvrđeni na obalama Kaspijskog i Crnog mora.[87]

Teško je reći koliko je bilo migracionih talasa sa juga. Dolinska varijanta Majkopske kulture koja je lokalizovana na centralnom Kavkazu nema direktnih analogija u kulturi Leilantepe. Ona je dosta endemska. U ornamentici fine keramike vidljivi su uticaji Kuro-arakske kulture. S keramikom tipa Velikent II – Seržent Jurt dolinsku keramiku povezuje ravno dno s otiscima vitla i znakovima na dnu.[88] Tako bi se nastanak keramičke tradicije dolinske varijante mogao razmatrati u kontekstu događanja vezanih za sjeverno Pretkavkazje, a takođe i za Dagestan i Azerbejdžan te pojavu keramike tipa Velikent II i eventualno prispijeće novih nosilaca te južnjačke tehnologije.

Nastanak kasne faze Majkopske kulture, odnosno grupe Novosvobodna je u cjelini produkt unutrašnjeg razvoja sjeverozapadnog, predgorskog Pretkavkazja. Ona pokazuje najviše srodnosti sa lokalnom dolinskom tradicijom, što se dobro vidi u prisustvu vodećih tipova dolinske keramike u naseljima te grupe. Sa druge strane, u grupi Novosvobodna su prisutni određeni elementi koji ovu majkopsku varijantu povezuju sa neolitskim kulturama srednje Evrope, posebno sa Kulturom ljevkastih pehara i megalitskim konstrukcijama Bernburger-kulture. To se odnosi na forme malih lonaca-kupova, posude sa dvije drške i visokim vratom te na oblik i konstrukciju kamenih grobnica.[89] No, pored tih srodnosti, postoji i dosta razlike na ovoj relaciji. Navedene neolitske kulture srednje Evrope su i Kulture bojevih sjekira, a u grobovima grupe Novosvobodna takav nalaz je poznat samo u grobu iz Vozdviženskija, što predstavlja izuzetak na majkopskom prostoru. Keramički kompleks Kulture ljevkastih pehara posjeduje čitav repertoar originalnih formi koje takođe nisu poznate na području Kubana. Sa druge strane, mali loncikupovi nađeni su u sereginskim naseljima zajedno sa drugim oblicima majkopske varijante,[90] pa i u samom Majkopskom kurganu je nađen jedan takav sud.[91] Dakle, moglo bi se reći da takvi keramički oblici predstavljaju uobičajenu majkopsku formu koja na tom prostoru ima dužu tradiciju.

Što se tiče kamenih grobnica, treba reći da su one iz Novosvobodne dosta specifične u svim bitnim elementima (pregrade sa otvorom, prekrivanje dna slojem riječnih oblutaka ili kamenim pločama). Rezepkin i Häusler nalaze analogije slikanim predstavama iz kurgana 28 u grobu Leuna-Göhlitzsch u Sachsen-Anhaltu koje prikazuju lukove i tobolce slične onima iz Novosvobodne.[92] No ništa manje nisu interesantne ni analogne antropomorfne predstave vještica ili šamana sa tijelom u obliku niza linija, ili u ogrtaču, sa raširenim rukama, koje se nalaze na kamenim sanducima u Karakolu na Altaju i koje su datirane na početak Afanasijevske kulture (Sl. 4, 6-8).[93] Dakle, morfološka semantika graditelja grobova grupe Novosvobodna ima dosta širok krug analogija na području Starog svijeta.[94]

[84] Чайлд 1952, 214.
[85] Глонти, Джавахишвили 1987; Нариманов 1987; Нариманов, Ахундов, Алиев 2007.
[86] Мусеибли 2007, 1-228.
[87] Кореневский 2004, 90-93.
[88] Мунчаев, Амиров, Магомедов 2009, Sl. 6, 7.
[89] Резепкин 1991, 167-197; Rezepkin 2000, 1 ff.; Häusler 1994, 191-202, 207 ff.
[90] Днепровский, Кореневский 1996, 4-13.
[91] Кореневский 2004, 174, Sl. 44, 9.
[92] Резепкин 1991, 193, Sl. 16, 1, 2; Häusler 1994, Sl. 19.
[93] Кубарев 1988, 162 Tab. XI, 1, 3, 4, 7.
[94] Кореневский 2001, 45-59.

U ovim razmatranjima ne može se zanemariti činjenica da u okviru grobova Novosvobodnaje nisu nađeni nikakvi pravi atributi Kulture ljevkastih pehara. Svi grobni prilozi od keramike, oružja i oruđa, sa izuzetkom poludragog kamenja, lokalni su produkti. Pokojnici u grobovima grupe Novosvobodna redovno su položeni uz zid grobnice, a priloženo oružje i oruđe smješteno je u uglovima groba, odvojeno od pokojnika. Sve su to elementi lokalnog grobnog rituala koji karakterišu Majkopsku kulturu u cjelini i koji se mogu vezati za vjerovanje u dušu pokojnika i njeno mjesto u svijetu predaka i puteve reinkarnacije. Time se ne umanjuje značaj veza između Majkopske i neolitskih kultura srednje Evrope koje su, sudeći po analognim kamenim grobnicama i pojedinim keramičkim formama, sasvim vjerovatne. No, ako bismo uzeli u obzir cjelokupan razvoj na oba ova prostora, teško da bi se na sadašnjem nivou poznavanja te problematike moglo reći u kom smjeru su se kretali uticaji na ovoj relaciji.

U okviru grupe Novosvobodna primijetno je i određeno nasljeđe lokalnih eneolitskih kultura okarakterisanih keramikom sa perlastim ispupčenjima. Taj tip posude nađen je u naselju Jasenova Poljana koje odgovara vremenu Tripolje B1, a isto tako i u grobu 31/5 iz nerkropole Kladi.[95] O toj tradiciji svjedoče i plitke šolje – kašike koje su inače rijetke u majkopskim okvirima.

XI. Fenomen Majkopske kulture u kontekstu arheologije s početka 21. vijeka

U istoriji proučavanja nalazišta iz okvira Majkopske kulture i majkopske kulturne oblasti mogu se izdvojiti dvije etape koje su presudne za aktuelnu kulturno-istorijsku interpretaciju ovog fenomena. Prva etapa je vezana za otkriće monumentalnih kamenih spomenika s obiljem bronzanih i zlatnih predmeta koji su prema tada poznatim analogijama tumačeni kao direktni odraz progresa dostignutog u kulturama Bliskog istoka tokom 3. milenija pr. n. e. Po mišljenju većine tadašnjih istraživača, nosioci Majkopske kulture su u početku preuzeli kulturna dostignuća Bliskog istoka koja su zatim tokom svog razvoja dalje usavršavali. Drugo stanovište u interpretaciji ovog fenomena oformljeno je u novije vrijeme kao rezultat umnožavanja radiokarbonskih datacija i time uslovljene značajne korekcije apsolutne hronologije Majkopske kulture, odnosno smještanje ove kulture u 4. milenij pr. n. e. To je nametnulo i nove kulturne relacije sa Bliskim istokom, i to ne više sa razvijenim dinastičkim razdobljem, već sa prethodnim, predurbanim kulturama Ubeid i Uruk. Sve to ukazuje na veći nivo autentičnosti Majkopske kulture, pogotovu u domenu metalurške djelatnosti. U svakom slučaju Majkopska kultura je u svom vremenu ostvarila visok tehnološki razvoj, a po obradi metala nimalo ne ustupa kulturama Bliskog istoka.

XI. 1. Pitanje ratničkog karaktera Majkopske kulture

Jedna od karakteristika pogrebnog obreda Majkopske kulture je visok procenat oružja u grobnom inventaru. Raznovrsnost i ubojitost naoružanja pokazuje da su nosioci ove kulture raspolagali veoma dobrom vojnom opremom koja nije imala premce u svom vremenu.[96] Moglo bi se reći da ova kultura obilježava nastanak novog vida globalne militarizacije predurbanih zajednica. Suština tog fenomena je masovno uvođenje metalnog oružja koje će dominirati ratnom tehnikom sve do pojave vatrenog oružja. Pri razmatranju ratničkog karaktera Majkopske kulture treba reći da naš osnovni izvor, a to su grobovi i slučajni nalazi, samo djelimično odražavaju realno stanje stvari. Pogrebni ritual ne dopušta uvijek jasno razlikovanje ratničkog i lovačkog karaktera priloženog oružja, a osim toga su majkopski grobovi, naročito oni iz starije etape, često bili još u antičko doba opljačkani i razrušeni.

Prema raspoloživim podacima, najčešća vrsta oružja koja se susreće u majkopskim grobovima su bronzani bodeži. Ponekad su priložena dva, jedan veći i jedan manji. Veći je služio kao oružje, a manji kao oruđe. Ta kombinacija odražava početak tradicije razlikovanja funkcije bodeža i noža, ukazujući na veliki značaj ove vrste oružja kao univerzalnog predmeta lovca i ratnika.

Oružje nosilaca Majkopske kulture razlikuje se prema fazama njenog razvoja. U ranoj etapi (majkopska, odnosno galjugaevsko-sereginska varijanta: 4000/3900–3500. BC) su bili bodeži bez naglašenog špica, zaobljeno trapezastog obli-

[95] Дитлер, Кореневский 2009, 39-82.

[96] Кореневский 1988, 86-104; 2004, 85, 86.

ka, sa neizdiferenciranom ili slabo izraženom drškom koja se sužava pri kraju (Sl. 11, 4, 7). Uz njih se javljaju i bronzane sjekire i luk sa rombičnim strelicama. Drugi tipovi bronzanog oružja u toj ranoj fazi nisu poznati, isto tako nema ni kamenih sjekira ni buzdovana. U kasnijim fazama (3700/3600–3000/2900. BC) pojavljuju se bodeži sa uskom drškom i rebrasto žlijebljenim sječivom, bronzana koplja, velike i male bronzane sjekire, mač i složeni brzometni luk sa asimetričnim strelicama (Sl. 10, 3; 12, 1, 2, 6; 13, 1, 3) .

U grobovima dolinske i Novosvobodna varijante susreće se najbrojnija ratničko-lovačka oprema i najsavršenije oružje onog vremena. To je očigledno posljedica snažne militarizacije kasne Majkopske kulture i formiranja ratničko-lovačke elite. Oružje Novosvobodne i Dolinske pokazuje mnogo srodnosti sa oblicima bronzanih sjekira iz ratničkog "arsenala" kavkaske oblasti. Srodnosti postoje i u nekim tipovima oružja s prostora istočne Anadolije, kao što su mačevi iz Arslantepe VIA ili velika bronzana koplja iz grobnice "seniora" Arslantepe VIB1.[97] No, majkopske sjekire nisu poznate u istočnoj Anadoliji, a isto tako ni strelice sa kosom osnovom i većina tipova bodeža. U suštini, majkopski nalazi prije svega demonstriraju osnaženje sopstvenog ratničkog sloja koji izrasta kao posljedica ratnih sukoba sa plemenima južnog Kavkaza i stepskom populacijom istočne Evrope.

Zanimljivo je da u majkopskim grobovima ima vrlo malo udaračkog i probojnog oružja od kamena: buzdovana, sjekira, čekića, kopalja ili kremenih bodeža, dok su takvi nalazi vrlo prisutni kod drugih etno-kulturnih zajednica u Evropi IV–III milenija. Može se pretpostaviti da majkopski ratnici nisu pridavali previše značaja napadima na bliskom odstojanju, jer su se ti udari mogli relativno lako neutralisati štitom, lakim oklopom ili kožnim šljemom. Prvostepenu važnost je imalo oružje od bronze kojim su zadavane ubojite rane i koje je bez sumnje bilo efektivnije od kamenog.

U kojim okvirima se moglo razviti i usavršavati to majkopsko oružje? Bez sumnje u ratovima na području Kavkaza, prije svega u međuplemenskim sukobima sa protivnicima koji su imali isti vojni potencijal, kao i u mogućim ratnim ekspedicijama u udaljenijim područjima na sjeveru i jugu. Osnovu vojnih djejstava majkopskih ratnika činila je pješadija. Kratko koplje sa masivnim bronzanim vrhom, poput ovih majkopskih, bilo je glavno oružje koje su nosili vojnici pješaci i u staroj Siriji (Amuk G), ili u sumerskom razdoblju ranih dinastija. U etnologiji su takva koplja sa velikim vrhom poznata kod Zulu ratnika Čaki (Sl. 19, 3). Direktnih podataka o ratnicima-konjanicima u Majkopskoj kulturi nemamo, a i pitanje je da li je konjevodstvo u IV mileniju pr. n. e. uopšte postojalo. Takođe, nema podataka da li su u Majkopskoj kulturi postojala borna kola.

No može se zaključiti da je razvoj naoružanja i pogotovu običaj polaganja u grobove odraz određene koncentracije vlasti u okviru ratno-lovačke i ratno-administrativne elite. A naoružanje majkopskih ratnika služilo je ne samo za odbranu od spoljne agresije ili za osvajanje stranih teritorija, već i za održavanje strukture moći unutar same majkopske zajednice.[98] Po opsegu oblika oružja, kasna Majkopska kultura u potpunosti odgovara razvoju ratničko-elitarnih zajednica Bliskog istoka iz preddinastičkog perioda Jemdet-Nasra.

XI. 2. Problem rekonstrukcije socijalnih odnosa u Majkopskoj kulturi

Interes za društvenu strukturu Majkopske kulture otpočeo je već poslije prvih otkrića monumentalnih kurgana koje je izveo N. I. Veselovskij krajem 19. vijeka. B. V. Farmakovskij je pokojnike iz bogatih majkopskih grobova označavao najvećim društvenim rangom: carevi, vođe, sveštenici.[99] A. M. Talgren je 1933. iznio hipotezu da su u kurganima "ranokubanske grupe" (kako je tada nazivana Majkopska kultura) sahranjeni predstavnici nomadskih ratnika koji su vladali pridošlicama sa istoka koji su bili zanatlije, stočari i možda zemljoradnici.[100] A. A. Jesen je 1950. godine došao do zaključka da su nosioci kulture ranih "velikih kubanskih kurgana" bili na stadiju prelaza iz matrijarhata u patrijarhat. Bogati kurgani iz Majkopa i Novosvobodne odražavaju društveno i vlasničko raslojavanje tih zajednica.[101]

Savremena etnologija ne priznaje stadije razvoja tipa matrijarhat i patrijarhat. Polazeći od podataka istorijske etnologije i od teorije Ju. I. Semenova o formama razvoja prvobitne

[97] Frangipane et al., 2001, 107-139; Frangipane 2004, 1-307.

[98] Кореневский 2004, 83-89.

[99] Фармаковский 1914, 50-76.

[100] Tallgren 1933, 190-202.

[101] Иессен 1950, 195, 196.

ekonomije,[102] može se izvesti sljedeći zaključak. Socijalna zajednica Majkopske kulture bila je u znatnoj mjeri militarizirana i stratificirana. Ona se nalazila u ranoj fazi preddinastičkog razvoja koju možemo nazvati protopoglavništvo. Suština ove faze je u tom da su za visoki prestiž čovjeka odlučujuću ulogu imali ne samo ratni uspjesi, ekonomska moć, vladanje metalurgijom, već i prestiž u radu. Upravo te osobenosti socijalne psihologije i religioznih predstava prvobitne zajednice uslovile su nastanak bogatih grobova Majkopske kulture, uključujući bronzano i zlatno posuđe, oružje, oruđe i kultne predmete.

U to doba u okviru razmjene dobara u bližim ili daljim relacijama došlo je do formiranja privatne svojine i institucije davanja i primanja poklona. Nisu isključeni i odnosi određene zavisnosti među članovima zajednice, pa ni elementi robovlasništva. Arheološki materijal jasno ukazuje na navedene pravce socijalnog razvoja, no za cjelovito proučavanje tih aspekata neophodna su šira interdisciplinarna istraživanja koja tek predstoje.[103]

Kulturni i socijalni razvoj Majkopske kulture dostigao je prag tzv. poglavničkog stupnja koji se može mjeriti sa poznom fazom sumerskog preddinastičkog perioda. Naoružanje majkopskih ratnika nimalo ne zaostaje za sumerskim armijama ili naoružanjem armije Zulu Čaka. No dalji razvoj u tom pravcu Majkopska kultura nije dostigla. Ona iščezava sa nastupajućim otopljavanjem klime druge faze Subboreala, a njen nestanak je uz to najvjerovatnije potenciran i unutrašnjim socijalnim previranjima.

U nauci nema jasnog stava po pitanju etničkog karaktera nosilaca Majkopske kulture, pri čemu se uglavnom misli na jezičke grupe naroda (Indoevropljani, Semiti, Hattam, Adigi, Kabardinci, Turci). Analiza arheološkog materijala pokazuje da se Majkopska kultura sastojala od četiri komponente, od kojih je svaka imala sopstveni put nastanka. Među tim varijantama postojale su bliske veze naročito u opštim religioznim predstavama, u grobnom ritualu, pojavi sinkretizma i adaptaciji. Imajući to u vidu, Majkopska kultura se ne može smatrati produktom jedinstvene etničke grupe, niti povezivati s jednim narodom. No, sigurno je da je to bila lokalna kultura koja je nastala na sjevernom Pretkavkazju, pod snažnim uticajem sjeverne Mesopotamije, istočne Anadolije i južnog Kavkaza koji su najčešće pristizali preko Kurinske nizije. Običaji vezani za duhovnu kulturu majkopske populacije pokazuju i elemente tradicije lokalnog eneolita u kome je već bio poznat obred sahranjivanja pod kurganima, a isto tako i kontakte sa istočnoevropskim kulturama koji su mogli doprinijeti nastanku majkopske ratničke elite. Arheološki izvori takođe pokazuju da su svi strani uticaji bili u većoj ili manjoj mjeri prilagođeni osobenostima Majkopske kulture, poprimajući sasvim specifični pretkavkaski kolorit.

Prevod sa ruskog: Blagoje Govedarica

[102] Семенов 1993, 1 ff.
[103] Кореневский 2004, 83-89.

Rano razdoblje

	Rana faza, 4,0-3,7 KY	broj analize	BP	BC	materijal
1	Brut k. 3 grob 3.	ГИН- 9037	5020 ± 30	3906 – 3776	čovj. kost
2	Serengisko, naselje	Ki 14226	5060 ± 90	3970 - 3770	keramika
3	Galjugaevsko III, naselje	OxA-3779	4980 ± 120	3950-3650	živ. kost
4	Galjugaevsko III, naselje	Ki 13021	4920 ± 90	3800-3530	keramika
5	Kudahurt, k.1 jama 1	Ki -12733	4980 ± 80	3810 - 3660	živ. kost
6	Kudahurt, k.1 gr.1	Ki -13009	4920 ± 70	3773-3644	čovj. kost
7	Kudahurt, k.1 gr.1 (ponovljena datacija)	Ki -13010	4930 ± 60	3773-3650	čovj. kost
8	Kladi k. 29 gr. 1	Ле-4529	4960 ±120	3940-3640	drvo
9	Mandžikini k.14 gr.13	GrA-19521	4950 ± 45	3781 - 3693	kost
10	Istočni Manič-66 k.17 gr.11	GrA-24432	5096 95	3990-3770	živ. kost
11	Šarahalsun-6, k.2, gr.12	Ki - 12709	4980 ± 80	3780-3620	čovj. kost

Srednje razdoblje

12	Novosvobodna, naselje	Ki - 13810	4805 ± 100	3700-3500	keramika
13	Novosvobodna, naselje. kop.IV, kv.B-1	Ле- 7727	4860 ± 100	3780-3520	ugalj
14	Novosvobodna, naselje	Ki -13809	4730 ± 90	3640-3490	keramika
15	Novosvobodna, naselje	Ле-7728	4720 ± 70	3635-3374	ugalj
16	Novosvobodna, naselje	Ki - 13807	4665 ±10	3540-3350	keramika
17	Novosvobodna, naselje	Ki - 13808	4680 ± 100	3540-3360	keramika
18	Novosvobodna, naselje	Ki - 13811	4700 ± 90	3540-3370	kost
19	Kladi k. 30 gr. 1 (grobnica)	Ле-4528	4620 ± 40	3500-3342	keramika
20	Kladi k. 31 žrtvenik	GrA-21336	4810 ± 70	3657 - 3518	živ. kost
21	Kladi k.31 gr. 5	Ki- 13822a	4755 ± 80	3642-3378	čovj. kost
22	Kladi k. 15 gr. 2	Ki - 13855	4710 ±90	3470-3370	čovj. kost
23	Kladi k. 11 gr. 50	OxA - 5059	4835 ± 60	3696-3532	kost
24	Kladi k. 11 gr. 43	OxA - 5058	4675 ± 70	3614-3362	kost
25	Kladi k. 11 gr. 48	OxA - 5060	4665 ± 60	3610-3358	kost
26	Kladi k. 11 gr. 55	OxA - 5061	4665 ± 65	3643-3384	drvo
27	Zamankul k.1 gr.70	ГИН- 8034	4820 ± 70	3640 - 3500	čovj. kost
28	Ust-Džegutinsk, naselje	Ki - 13821	4690 ± 110	3640-3550	živ. kost
29	Ust-Džegutinsk, naselje	Ле - 7566	4690 ± 120	3640-3360	živ. kost
30	Galjugaevsko I, naselje	OxA-3778	4650 ± 80	3610-3354	živ. kost
31	Kudahurt, k.1 gr.3	Ki-12741	4610 ± 60	3520-3400	čovj. kost
32	Zamankul k. 2 gr.60	ГИН- 8424	4670 ± 35	3500 - 3340	čovj. kost
33	Kardonikski kurgan, bez groba	Ki - 13023	4650 ± 100	3540 - 3330	keramika
34	Kirpičnil, naselje	Ki - 14316	4710 ± 100	3638- 3366	keramika
35	Dolinsko, naselje	Ki - 1381	4660 ± 90	3626-3354	keramika
36	Dolinsko, naselje	Ki - 1381	4600 ± 100	3515-3105	keramika
37	Inozemcevo 1976 bez groba	GrA - 21372	4630 ± 50	3499-3349	kost
38	Zolatarevka I k. 25 gr.11	ГИН 11156	4510 ± 80	3499- 2919	čovj. kost
39	Ipatovo III k. 2 gr. 195	Ki - 14218	4650 ± 60	3520-3360	ovca

Kasno razdoblje

40	Galjugaevsko I, naselje	OxA-3777	4530 ± 70	3355-3100	živ. kost
41	Galjugaevsko I, naselje	Ki 13022	4580 ± 90	3240-3100	keramika
42	Kudahurt, k.1 žrtvište 2, jama u profilu	Ki-12693	4340± 80	3100-2880	živ. kost
43	Kudahurt, k.1 žrtvište 2, jama u profilu	Ki- 12692	4170± 80	2880-2620	živ. kost
44	Čišho, naselje	Ле -7563	4390 ± 60	3100-2910	ugalj
45	Čišho, naselje	Ле - 7564	4450 ± 110	3340-2940	ugalj
46	Phaguape, jama 1, dno, uzorak 2	Ле - 7562	4530 ± 80	3370-3090	ugalj
47	Dolinsko, naselje	Ki - 1381	4510 ± 90	3363-3028	keramika
48	Dolinsko, naselje	Ki – 1381a	4490 ± 90	3358-2905	keramika
49	Gorjačevodski I k.3 gr.6	ГИН - 11151	4420 ± 40	3329-2917	čovj.kost
50	Gorjačevodski I k.3 gr.6	OXA 18714	4532 ± 33	3240-3110	ovca
51	Kostromska III k. 1 iz nasipa	Ki - 13817	4540 ± 100	3380-3090	keramika
52	Kladi к.1 gr.1 (Novosvob./Carska 1898)	OxA - 5063	4500 ± 60	3336-3096	kost
53	Novosvobodna/Carska k.2 (1898)	GRA 24441	4270 ± 45	2909 2879	živ. kost
54	Novosvobodna/Carska k.2 (1898)	GRA 21334	4200 ± 60	2885-2679	tekstil
55	Novosvobodna, naselje	Ле-5032	4510 ± 40	3334-3102	ugalj

Prilog 1. *Radiokarbon datumi Majkopske kulture*

Summary

The Maikop culture in the Northern Caucasus

The Maikop culture represents one of the most significant occurrences in the context of pre-urban agricultural and livestock communities of the Middle East and Caucasus. It covers the borderline area between south-west Asia and Eastern Europe, pre-Caucasian steppe and north Caucasus, where the cultural influences of southern peoples confront with tradition of European population for ages. (Image 1)

The study of Maikop culture began by the end of 19th century after the discovery of exceptionally rich tombs in Maikop (1897) and two stone tombs in Carska, present-day Novosvobodna (1898). The most extensive research was done in the end of the 19th and the first half of the 20th century. After the seventies, in the 20th century, several monographs and journals dealing with the Maikop culture were published, including general research by R.N. Munčaev, S.N. Korenevki and A.D. Rezepkin. The issue of Maikop culture is undoubtedly very interesting outside the Russian federation, but it mostly involves the review of the results from modern-day Russian research. This tendency is clearly visible in the works by A. Häusler, B. Govedarica, B. Lionne, F. Kohl, D. Anthony and others.

The most important archaeological monuments of the Maikop culture are settlements and necropoles. Nowadays, we have information about several dozens of Maikop settlements and according to the material published, the most famous are Dolinsk, Ust-Džegutinsk, Galjugaevsk 1, Sereginsk, Psekupsk i Boljšetegensk. The settlements investigated are mostly situated in the river valleys, at lower grounds close to the river banks. In the Caucasus foothills, the settlements are located on the plains at hill slopes. They are mostly open settlements, while cave habitats are very rare.

Burying was done in tumuli – kurgans. In the northern Caucasus, this tradition originates from the Chalcolithic, during fifth millennium BC. This phenomenon was further developed by the representatives of Maikop culture through the building of great multi-layered kurgans which apart from burial also had the role of sanctuary. Mounds are made of earth or of stone. In the case of earth kurgans, mounds are occasionally made only of a layer of humus, but they are most frequently mounds of mixed earth. Stone kurgans are made by placing stones over the tomb which was later covered with a layer of earth. Besides, in Maikop kurgans, frequently there are circular stone walls – kromlexes – which can be single or multiple depending on the phase of the burial and rituals performed through. The most frequent are individual kurgans meaning that there were not subsequent burials of Maikop people in the mounds above primary grave. Kurgans with several Maikop burials are scarcely represented.

In the research history of the sites from the framework of Maikop culture and Maikop culture area, two phases, crucial for the actual cultural and historical interpretation of this phenomenon can be outlined. The first phase is related to the discovery of monumental stone monuments along with numerous bronze and gold objects which, according to then known analogies, are interpreted as direct reflection of the progress achieved in Middle East cultures during 3rd millennium BC. In the opinion of the majority of the former researchers, at the beginning the representatives of Maikop culture took over the cultural achievements of the Middle East which were further perfected afterwards. The second opinion about the interpretation of this phenomenon is formed in recent period as a result of multiple radiocarbon dates what caused significant corrections of absolute chronology of Maikop culture dating it to the 4th millennium BC. This imposed new cultural relations to the Middle East, but this time not to the Dynastic period but to previous, pre-urban cultures of Ubaid and Uruk. All this indicates a higher level of authenticity of Maikop culture, especially in the domain of metallurgy. Anyway, the Maikop culture, during its existences gained high technological development and in metal processing it does not fall behind Middle East cultures.

A significant breakthrough in the process of determining absolute chronology of Maikop culture was made through implementation of radiocarbon dating. So far, within this framework, more than 70 dates were collected, which are mostly concentrated in three successive periods. The early period covers the time span from 40th to 37th century BC. Those dates are very scarce and they are related to the sites of Maikop (Galjugaevsko-Sereginsk) and Psekupsk variants in the area of Terek and Kuban, as well as in Kuma–Manych periphery. The dates of the middle period cover the time period from 37/35th to 34/33rd century BC and they are related to the finds of all variants of Maikop culture. The most significant Maikop settlements belonging to this period are Ust-Džegutin, Galjugaevsk, Novosvobodna and Dolinsk, necropoles in Klada or the grave 70 from Kurgan 1 in Zamankul which according to the finds is the closest to the Maikop kurgan. The dates of the late period cover the time span from 34th to 30/29th century BC and mostly belong to the group of Novosvobodna and the Dolinsk and Psekupsk variant.

The cultural and social development of the Maikop culture reached the so-called chieftain level which can be compared to the late period of Sumerian pre-dynas-

tic period. Maikop warrior's weapons do not fall behind after Sumerian armies, but further development in this respect was not attained by Maikop culture. It vanishes with oncoming climate warming during second phase of Subboreal and its disappearance is most likely induced by internal social changes as well.

There is no clear standpoint in science, regarding the issue of ethnical character of representatives of the Maikop culture, mostly having in mind the language groups of different nations (Indo-Europeans, Semites, Hattam, Adygei, Kabardini, Turks). The analysis of the archaeological material shows that Maikop culture consisted of four components, out of which every single one had its own path of origin. Among the variants there were close connections, particularly in general religious displays, funeral rituals, syncretism emergence and adaptation. Having this in mind, the Maikop culture cannot be considered as a product of a single ethnic group, nor it can be related to a single nation. However, it was definitely a local culture, coming from north pre-Caucasian area, strongly influenced by northern Mesopotamia, eastern Anatolia and southern Caucasus through Kurin flatlands. The tradition related to spiritual customs of Maikop population shows both, the elements of the local Chalcolithic with familiar funeral ceremonies of burying in kurgans, but also the contacts with eastern European cultures which could contribute to the creation of Maikop warrior elite. Archaeological sources also indicate that all foreign influences were more or less adapted to the features of Maikop culture, assimilating in quite specific pre-Caucasian features.

Literatura

Алексеева Т.И. 2004. К антропологии племен майкопско-новосвободненской общности в центральном Предкавказье. Памятники археологии и древнего искусства Евразии. М., 168-179

Андреева М.В., 1977. К вопросу о южных связях майкопской культуры. // СА, 1, 22-34.

Андреева М.В., 1979. Об изображениях на серебряных сосудах из Большого Майкопского кургана. // СА, 1., 39-56.

Александровский А.Л., 1997. Степи Северного Кавказа в голоцене по данным почвоведческих исследований. // Степь и Кавказ (культурные традиции). М., 22-29.

Бетрозов Р.Ж., 1982. К древней истории племен центрального Кавказа. Нальчик., 1-104.

Бетрозов Р.Ж., Нагоев А.Х., 1984. Курганы эпохи бронзы у селений Чегем 1, Чегем 11 и Кишпек. // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. Нальчик., 7-87.

Батчаев В.М. 1984. Погребальные памятники у селений Лечинкай и Былым. /, Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. Нальчик,112-163.

Боровка Н. 2008. Глиняные модели повозок в Карпатах и проблема происхождения боевых колесниц.// Происхождение и распространение колесничества. Луганск

Геворкян А.Ц. 1980. Из истории древнейшей металлургии Армянского нагорья. Ереван. С.1-128

Глонти Л.И., Джавахишвили А.И., 1987. Новое данные о многослойном памятнике эпохи энеолита поздней бронзы в Шида Картли - Бериклдееби.// КСИА, вып. 192. С.80-86.

Веселовский Н.И. 1900. ОАК 1900. - Отчет Археологической комиссии за 1897 г. С-ПБ 1900. С. 1-11.

Веселовский Н.И. 1901 АК 1901 - Отчет Археологической комиссии за 1898 г. С-Пб. 1901. С. 29-39.

*Галибин В.А. 1991.*Особенности состава находок из цветного и благородного металла из памятников Северного Кавказа эпох ранней и средней бронзы. // Древние культуры Прикубанья. Ленинград. С.С.59-69.

Геворкян А,Ц. *Геворкян А.Ц. 1980.* Из истории древнейшей металлургии Армянского нагорья. Ереван., 1-128.

Дитлер П.А., Кореневский С.Н. 2009. Поселение Ясеновая Поляна, как археологический источник по эпохе энеолита и культуры накольчатой жемчужной керамики Предкавказья. // Материалы по изучению истрико-культурного наследия Северного Кавказа. Ставрополь Вып. IX., 39-82.

*Днепровский К.А.,*1 991. Серегинское поселение эпохи ранней бронзы. //Древности Северного Кавказа и Причерноморья. М., 3-17.

Днепровский К.А., Кореневский С.Н, Эрлих В.Р., 1995. Новые погребения «новосвободненской группы» у станицы Новосвободной в Закубанье // СА, 4.,119-130.

Днепровский К.А., Кореневский С.Н., 1996. Сравнительный анализ керамики Галюгаевского и Серегинского поселений майкопской культуры. //Историко-археологический альманах, вып.2, Армавир.,4-13.

Дьяконов И.М. 1973. «О все видящем». Поэзия и проза Древнего Востока. М.,166-228.

Иессен А.А. 1935., К истории древнейшей металлургии меди на Кавказе. // ИГАИМК, вып. 120., 7-237.

Иессен А.А., 1941. Археологические памятники Кабардино - Балкарии. // МИА, вып. 3., 7-50.

Иессен А.А., 1950. К хронологии больших кубанских курганов. // СА, XII. С.157-202.

Иессен А.А., 1962. Майкопская культура и ее датировка. // Тезисы докладов на заседаниях ИА АНСССР, посвященных итогам полевых исследований 1961 г. М-Л. .19-22.

Каминская И.В., Динков А.Б., 1993. Большетегинское поселение в долине реки Уруп. // Древности Кубани и Черноморья. Краснодар., 7-15.

Кипиани Г. 1997. Бериклдееби. // Вестник государственного музея Грузии им. академика С.Н. Джанашиа XLII-B. Тбилиси., 13-41.

Кононенко А.П. 2003 Поселение майкопкой культуры Дюрсо // Исторические записки (исследования и материалы) Вып. 4. Новороссийск

Кореневский С.Н. 1984 Новые данные по металлообработке докобанского периода в Кабардино-Балкарии. // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. Нальчик.,. 254-299.

Кореневский С.Н.,1988. К вопросу о месте производства металлических вещей Майкопского кургана. // Вопросы археологии Адыгеи. Майкоп.,. 86-104.

Кореневский С.Н., 1993. Древнейшее оседлое население на среднем Тереке., 1-167.

Кореневский С.Н., 1995. Галюгай 1 - поселение майкопской культуры. М., 1-189.

Кореневский С.Н. *2001*. Зооморфные и антропоморфные образы в искусстве племен майкопско – новосвободненской общности. // Мировоззрение древнего населения Евразии., 45-59.

Кореневский С.Н. 2004. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья (проблемы внутренней типологии и майкопско-новосвободненской общности) М., 1 -242.

Кореневский. С.Н.. 2006. Радиокарбонные даты древнейших курганов Юга Восточной Европы и энеолитического блока памятников Замок - Мешоко- Свободное. // Вопросы археологии Поволжья" Выпуск 4. Сборник посвящается памяти И.Б.Васильева. Самара-2006. Издательство Самарского научного центра РАН., 141-146.

Кореневский С.Н. 2007. Раскопки поселения Кирпичный-1 на территории г. Ессентуки Ставропольского края в 2007 году. Архив ИА РАН Р-1, 1-90.

Кореневский С.Н. 2008 Современные проблемы изучения майкопской культуры. // Археология Кавказа и Ближнего Востока. М., 71-122.

Кореневский С.Н. 2009. Черенковые кинжалы майкопско-новосвободненской общности и проблема локальных вариантов ее металлообработки // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Армавир., 15-44.

Кореневский С.Н. 2010. Динамика культу ранних земледельцев и скотоводов Кавказа и юго-запада Восточной Европы в свете схемы Блитта-Сернандера в середине атлантического периода и начале суббореального периода голоцена. // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Вып. 11. Армавир., 5-31.

Кореневский С.Н. 2011. Древнейший металл Предкавказья. Типология, историко-культурный аспект. М.

Кореневский С.Н., Петренко В.Г., 1982. Курган майкопской культуры у поселка Иноземцево. // СА, 2., 96-112.

Кореневский С.Н,. Днепровский К.А., 2003 Погребения эпохи раннего бронзового века под курганом Уашхиту I. КСИА. вып. 214., 83-94.

Кореневский С.Н. 2004. Ростунов В.Л. Большие курганы майкопской культуры у с. Заманкул в Северной Осетии. // Памятники археологии и древнего искусства Евразии. М., 146-167.

Круглов А.П., Подгаецкий Г.В., 1941. Долинское поселение у г. Нальчика // МИА, вып.3., 147-212

Крупнов Е.И., 1951. Древнейший период истории Кабарды. // Сборник по истории Кабарды. Вып.1. Нальчик., 22-55.

Крупнов Е.И., 1957. Древняя история и культура Кабарды. М., 46-73.

Кубарев В.Д. 1988. Древне росписи Каракола. Новосибирск : 162.

Ловпаче Н.Г., Дитлер П.А. 1988. Псекупское поселение № 1. Вопросы археологии Адыгеи. Майкоп., 140-155.

Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007. Лейлатепе. Баку., 1 -128.

Нечитайло А.Л., 1978. Верхнее Прикубанье в бронзовом веке. Киев., 1- 149.

Магомедов Р.Г., 1991. О комплексах майкопской культуры на территории

Дагестана // Горы и равнины северо - восточного Кавказа в древности и

средние века. Махачкала., 13-38.

Марковин В.И., 1976. Степи и Северный Кавказ: об изучении взаимосвязи

древних племен. // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. М., 193-200.

Марковин В.И., 1985. К вопросу о происхождении западнокавказских дольменов. //Вопросы археологии Адыгеи. Майкоп., 3-15.

Мунчаев Р.М., 1975. Кавказ на заре бронзового века. М.: 1-415.

Мунчаев Р.М., 1994. Майкопская культура. // Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и Средняя бронза Кавказа М., 335-347.

Мунчаев Р.М. Амиров Ш.Н. Магомедов Р.Г. 2010., Восточный Кавказ и проблема кавказско-месопотамских связей в IV-III тыс. до н.э. // Ис-

следовании первобытной археологии Евразии. Махачкала., 158 -225.

Мусеибли Наджеф А., 2007. Энеолитическое поселение Беюк Кесик. Баку., 1-228.

Нариманов И.Г., 1987. Культура древнейшего земледельческо - скотоводческого населения Азербайджана. Баку., 1-228.

Резепкин А.Д. Лионне Б. 2007. Поселения эпохи ранней бронзы на Кубани. Revista Archaeologica/ Serie Nuova. Vol.III. nr.1-2 Chishnau., 66-75.

Резепкин А.Д., 1991. Курган 31 могильника Клады. Проблемы генезиса и хронологии майкопской культуры. // Древние культуры Прикубанья. Л., 167-197.

Резепкин А.Д. 2008. Поселение Новосвободненское // Археология Кавказа и Ближнего Востока. М., 156-176.

Рындина Н.В. 2002.Феномен «серебристых» покрытий на изделиях из мышьяковых сплаволв раннего бронзового века (юг Восточной Европы) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.). Одесса, 92-96.

Рындина Н.В., Равич И.Г., Быстров С.Н., 2008. О происхождении и свойствах мышьяково-никелевых бронз майкопской культуры Северного Кавказа (ранний бронзовый век) // Археология Кавказа и Ближнего Востока. М :196 -221.

Селимханов И.Р., 1960. Историко-химическое и аналитическое исследование древних предметов из медных сплавов. Баку, 1 -183.

Семенов Ю.И., 1993. Экономическая этнология. М т.I,II,Ш : 1-709.

Спиридонова, Е.А., Алешинская А.С., 1999. Периодизация неолита-энеолита Европейкой России по данным палинологического анализа. РА, 1, 23-33.

Спиридонова *Е.А., Алешинская А. С., ,. Кореневский С.Н., Ростунов В. Л* 2001. Сравнительный анализ природной среды времени существования майкопской культуры в центральном Предкавказье. (Ставропольский край, Северная Осетия – Алания). // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа, выпуск 2, Археология, антропология, палиоклиматология., 144-162.

Фармаковский Б.В., 1914. Архаический период в России. //МАР, вып.34, С-Пб., 50-76.

Шишлов А.В. Колпакова А.В. Федоренко Н.В. Кононенко 2009. Исследования поселения майкопской культуры у ст. Натухаевской // Пятая Кубанская археологическая конференция. Краснодар., 443-446.

Чайлд Г 1952. У истоков Европейской цивилизации М., 1-467.

Черных Е.Н., 1966. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М., 1-142

Чеченов И.М., 1973. Нальчикская подкурганная гробница. Нальчик. , 1-62

Чеченов И.М., 1984. Вторые курганные группы у селений Кишпек и Чегем II. // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. Нальчик., 164-253.

Anthony D. 2008. The Horse, the Wheel, The Language. Princeton., 263-265.

Ebert M., 1926. Sudrussland im Alterum. Bonn., 50-55.

Childe G., 1936. The Axe from Maikop and Caucasian Metallurgy. // Annals of Archaeology and Antropology. v.23, Liverpool.

Childe G., 1950 The Down of European Civilisation. London.

Cline W., 1937. Maining and Matallurgy in Nero Africa. // General serial in Anthropology. N.5. Manasha., 1: 138.

Djvaxisvili A. 1998 Ausgrabungen in Berikldeebi (Sida Kartli) // Georgica. Zeitschrift für Kultur Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens. № 21 Jahragang ., 5-20.

Fazeli H., Wong E., Potts D., 2005. The Qazvin Plain Revisited: A Reappraisal of the Chronology of northwestern Central Plateau, Iran, in the 6 th – the 4 th Millennium BC/ Ancient Near East Studies 42 (2005), 3-82.

Frangipane et el.., 2001 M. Frangipane, G.M. di Nocera, A. Hauptmann, P. Morbidelli, A. Palmieri, L. Sadori, M. Schultz and T. Schmidt-Schultz. 2001. New Symbols of New Power. A Royal Tomb from 3000 BC Arslantepe. Malatya (Turkey). Paleorient 27/2.

Frangipane F., 2004. Arslantepe. Roma., 1-307.

Gimbutas M., 1956. The Prehistory of Eastern Europe. Cambridge., 1-241.

Govedarica, B. 2002. Die Majkop-Kultur zwischen Europa und Asien: Zur Entstehung einer Hochkultur im Nordkaukasus während des 4. Jts.v.Chr. In: Mauerschau 2. Festschrift für Manfred Korfmann. Hrsg. R. Aslan, S. Blum, G. Kastl, F. Schweizer, D. Thumm. Remshalden-Grunbach 2002, 781-799.

Häusler, A. 1994. Die Majkop-Kultur und Mitteleuropa. ZfA 28, 191-246.

Henrickson E., 1985. An Updated chronology of the Central Zagros highlands, Western Iran. // Iran. 1985, v.XXIII., 101.

Hančar F., 1937. Urgeschichte Kaukasiens von den Anfängen seiner Besiedlung bis in Zeit seiner frühen Metallurgie. Wien, Leipzig., 247-252.

Kohl F. 2007. The making of the Bronze Age Eurasia. Cambridge., 72-86.

Ivanov Ivan 1988. Die Ausgrabungen des Graberfeld von Varna (1972 - 1986) // Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und

die Anfänge einer neun europäischen Zivilisation. Saabrücken., 49-66.

Lionnet B. 2007. La Culture de Maikop, La Transcaucasie. L'Anatolie orientale et le Proche – Orient: relations et chronologie // Les Cultures du Caucase (IV-III millènaire avant notre ère) Leurs relations avec le Proche-Orient. Paris., 133- 162.

Majidzadeh Youzef., 1979. The Early Prehistoric Cultures of the central Iran Plateu. An Archaeological history its development during the fifth and forth millennia BC. Dissertation submitted to the Faculty of the Division the humanitarians in candidacy for the degrees of Doctor of Philosophy. The University Chicago., 1-433.

McMahon A., Tunga Ö, Bagdo M. 2001. New Excavations at Chagar Bazar 1999-2000 // Iraq LXIII., 201-222.

Nechitailo A. 2007. La cèramicque de Ust-Dzheguta, ètabliiement du dèbut de la culture de Maikop en Karachaevo-Tcherkessie // Les Cultures du Caucase (IV-III millènaire avant notre ère) Leurs relations avec le Proche-Orient. Raris : 163-178.

Restelli Franceska 2006. The local Late Chalcolithic (LC3) occupation at Zeytinal Bahce (Birecik, Şanli - Urfa): the ceramic production // Anatolian Studies № 56 : 18.

Rezepkin A.D. 2000. Das frühbronzezeitlicht Graberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien // Archäologie in Eurasien, band 10. Verlag Marie Leindorf: Rahden/Westf)., 1- 74

Rostovzev M., 1920., The Sumerien Treasure of Astrabad. // The Journal of Egyptan Archaeology VI. London, 4-27.

Rostovzev M., 1920a. L'âge du cuivre dans le Caucasus septentrional. RA XII., 1-37.

Rostovzev M., 1922. Iraniens and Greeks in South Russia. Oxford.

Rothman M. 2004 The Tepe Gawra chronology and socio economic change in the foothills of the Northern Iraq. //Artefacts of Complexity. Tracking Uruk in the Near Earst. Iraq Archaeological Reports – 5. Iraq, 2002. Reprint. Camdridge. 2004., 49-78

Tallgren A.M., 1911. Die Kupfer- und Bronzezeit in Nord- und Ostrussland. SMIA, XXV. Helsinki.

Tallgren A.M., 1926. La Pontide Prescythique Apres L'Introduction des Metaux. // ESA, II, Helsinki., 80-87.

Tallgren A.M., 1929. Etudes sur le Caucasie du nord. // ESA, IY, Helsinki., 22-40

Tallgren A.M., 1933. Dolmene of The North Caucasus. // Antiquity, v.VII., 190-202.

Woolley L., 1934. Ur excavation. The Royal Cemetery. Vol. I, 1-559;Vol. II., 1-274 Philadelphia.